

Ioan Pelivan

NICOLAE STEFAN 'CASSO

IOAN PELIVAN

NICOLAE STEFAN CASSO

II

WW n
.ION PELIVAN — VIAȚA ȘI ACTIVITATEA

In loc de schița pe care o pregătisem pentru această carte propunem cititorului încă un material istoric, și anume Conferința lui Pan. Halippa, rostită în sala fostului palat al Sfatului Țării—la / iulie 1936, cu ocazia împlinirii vîrsiei de 60 de ani și 35 de ani de activitate național obștească a lui Ion Pelivan.

Născut în anul 1876, în satul Pezeni; județul Lăpușna, sat ră- zeșesc, cu răzeșie de Ia Ștefan cel Mare, dl Ion Pelivan este un fiu al pămîntului. Tatăl lui, ofieoirglle Andrei Pelivan (1845 —1915), era cîntăreț de biserică și poseda 30 fâlcî de pămînt răzeșesc. Mama sa, Eugenia Varuh Titic'a, *sp* trăgea din altă familie răzeșească, din Rezeni.

Primele studii le-a câpătat în școala primară ministerială din satul natal, de la învățătoarea dna Maria Berghitcaia. A fost apoi trimis la școala spirituală ide băieți din Chișinău, care pe vremea aceea era condusă de răposatii Macarie Epuri, director, și P. Slad- copevțev, inspector.

Încă de la frageda vîrstă de 12—13 ani îi plăcea să citească din cărțile bisericești moldovenești, care i-au format limba și marelui nostru poet basarabean[^] Al. Mateevici, autorul neîntrecutei ode «Limba noastră».

Din acesie cărți bisericești, păstrătoare ale graiului strămoșesc, din cazangii cu viețile sfinților, și din altele ca «Alexandria», i-a plăcut lui I. Pelivan să citească.

Iată de ce, cînd el intră la Seminarul Teologic din Chișinău și- și capătă colegi ca Gh. Grosu, actualul mitropolit Gurie, I. Andronic, consilier eparhial, pr. N. Murafa, talentatul scriitor de pînă la Unire, și alții, se creează în jurul său un mediu foarte prielnic pentru un curent moldovenesc sănătos, care, spre sfîrșitul anilor de seminar, se cristalizează într-un grup bine organizat, care are și o bibliotecă a lui clandestină cu literatură românească.

VIAȚA STUDENȚEASCĂ

Terminînd seminarul în- 1898, Ion Pelivan obține bursa zem- stvei guberniale și pleacă la Iuriev-Dorpat, vechi centru universitar, cu tradiții școlare frumoase, unde au profesat atîția savanți cunoscuți și unde s-a remarcat și basarabeanul nostru L. A. Casso, mai iîrziu profesor universitar la Moscova și ministru de instrucție publică.

Bursa de 300 ruble pe an nu-i mare lucru. Dar I. Pelivan est

eun student chibzuit. De altfel era un student modest, harnic și dornic de muncă serioasă.

După dînsul și îndemnați de dînsul aici vin: Vasile Oatu, Gheor- ghe Chicu, Alexandru Oatu, Vasil'e Mahu, Ștefan Usinevici, Alex. Grișcov, Al. Groapă, N. Siminel, N. Frolov, Al. Poleanschi, C. Go- ian. P. Grosu, M. Brașovanu, M. Scodigor, N. Bivol etc.

Refăcîndu-se în felul acesta grupul de animatori naționaliști din Seminar, în 1899 la Iuriev-Dorpat, în inima ruslismului, s-a constituit pămîntenia basarabeană sub conducerea aceluiași I. Peli- van. Pe mulți i-am apucat și eu cînd am venit în toamna anului 1904 la Dorpat, ca să-mi făc studiile.

Ce era această pămîntenie?

Era o societate studențească cu program politic național și academic. În sînul ei se profilează două curente distincte: unul național revoluționar și altul social revoluționar.

† Curentul național era mai puternic și-și pusese ca deviză nu numai introducerea limbii materne în școală, biserică, administrație și justiție, dar și autonomie administrativă pentru Basarabia, ceea ce pe timpurile acelea constituia pentru stăpînirea rusească o mare crimă, cu toate că despre separatism pe atunci nu era încă vorba.

Cel de-al doilea curent urmărea înlăturarea regimului țarist și întronarea socialismului democratic.

În fruntea curentului național se găsea Ion Pelivan, care activa neconținut, ținînd legătură strînsă prin corespondență cu prietenii săi întru naționalism din Basarabia.

Astfel, în curîrid, la Dorpat, ia ființă o întreagă bibliotecă românească, unde găsești: «Albina», «Adevărul», «Universul», «Apărarea națională», istoria românilor de Gr. Tocilescu, N. Iorga, Al. Xeno- pol. Din literatură: V. Alecsandri, M. Eminescu, A. Vlahuță, I. Crean- gă (citit încă la Seminar) etc., etc.

Toate aceste cărți se procurau și veneau din țara veche prin poștă, de la editurile «Alcalay» și «Șaraga».

Alte manifestații ale pămînteniei erau: corul ce se producea la serbările studențești cu muzică românească; conferințe cu subiecte din istorie, economie politică, literatură etc., precum și menținerea contactului cu celelalte organizații studențești naționale: poloneze, letone, estone, germane și ucrainene.

ÎNCHISOAREA DIN WENDEN ȘI EXILUL ÎN ARHANGHEL'SK

- Desigur, această activitate naționalistă, cu un pronunțat caracter politic, a tinerilor pămînteni basarabeni n-a putut scăpa vigilenței autorităților rusești, care o urmăreau pas cu pas.

Și, astfel, decisă să curme acest început, stăpînirea arestează, în 1902, pe toți membrii pămînteniei și îi

ține închisă întâi la Dorpat, iar apoi la Wenden, mai multe luni de-a rândul. Ion Pelivan a fost ținut pînă în ianuarie 1903, fiind învinuit și de separatism

.Arestaților căuta să li se aplice art. 250 din codul penal rus — delict împotriva statului. Curtea de Apel din Petrograd n-a găsit însă elemente suficiente pentru darea lor în judecată și dosarele au fost închise. Dar jandarmeria a apucat pe calea administrativă și departamentul poliției a condamnat la deportare pe trei studenți: Vasile Oatu—trimis la Pinega, I. Pelivan — la Arhanghelsk și Al. Grișcov — la Onega.

Ceilalți, adică Al. Oatu, Gh. Chicu, Th. Loghin, V. Mahu, C.Goian, Al. Poleanschi, Al. Cemerinov, N. Siminel și Hinculov au fost lăsați sub supravegherea poliției. Din ianuarie și pînă în decembrie 1903 Ion Pelivan a fost lăsat liber, dar sub supravegherea poliției, ca să-și dea licența. Tot așa și V. Oatu.

După ce își ia diploma, I. Pelivan se întoarce în iunie, 1903, la Chișinău, și încearcă să solicite postul de stagiar la tribunalul local. Dar, adresîndu-se Departamentului de poliție din Petersburg, pentru a obține un certificat de bună purtare politică, ce i se cerea, a fost din nou arestat, la începutul lui octombrie 1903, cu ordin ca să fie exilat pentru trei ani de zile în gubernia Arhanghelsk.

După arest, a fost deținut cîteva săptămîni la pușcăria din Chișinău, iar, apoi, trimis pe etapă, împreună cu ceilalți condamnați penali, spre nordul Rusiei.

În drum, rînd pe rînd, a stat în închisorile centrale din Kiev, Moscova, Iaroslavi și Vologda, ajungînd la Arhanghelsk pe la jumătatea lui decembrie, unde este încarcerat, iar peste o săptămîină trimis la punctul cel mai nordic al guberniei, în orașul Mezeni, populat de zăreni și samoezi.

Mai tîrziu, lui I. Pelivan i s-a îngăduit să rămînă la Arhanghelsk, în mod provizoriu sub o supraveghere polițienească foarte severă.

Aici a stat pînă în mai 1904. V. Oatu și A. Grișcov cu cîte un an în plus, cînd au fost cu toții amnistiați.

Ca să se cunoască atmosfera de simpatie de care se bucura tină- rul naționalist I. Pelivan printre intelectualii moldoveni din Chișinău, este bine să se știe că în anul 1903, cînd a fost arestat, la Chișinău, și trebuia să se pregătească pentru drumul lung, în exil, la Arhanghelsk, și n-avea haine potrivite climatului de acolo, la o simplă scrisoare trimisă de I. Pelivan din închisoare preotului N. Murea, acesta i-a adunat suma de 400 ruble. Și, astfel, luptătorul pentru cauza națională moldovenească a putut să-și facă echipamentul necesar.

De acolo, din Arhanghelsk, scrie mai multe scrisori lui Gh. Ma- dan, în care descrie ororile exilului și roagă să i se trimită cărți și ^iare românești.

LA VEATKA ȘI KAZAN

De la Arhanghelsk Ion Pelivan, în baza unui ordin al ministerului de război, a fost înregimentat în batalionul 231 «Cotelnici» din orașul Veatka, ca simplu soldat.

Măsura aceasta s-a aplicat aproape tuturor elementelor consi.de

-lip turbulente și periculoase pentru liniștea politică a Imperiului¹. ~~Se~~ urmărirea trînvierii lor pe frontul ruso-japonez, pentru ca, în- ~~felul~~ acesta, «eăzînd» în luptă «pentru patrie și țară», poliția să: se ~~poată~~ dispensa de prezența lor neplăcută.

~~Ion~~ Pelivan, însă, a avut noroc, să rămînă la Viatka, datorită ~~unor~~ împrejurări incidentale, unde reușește să facă și stagiul la tHbunal.

1 :în primăvara anului 1905, fiind eliberat din armată, din cauza fcolii'la ochi, este transferat, ca ajutor de grefier, la tribunalul din Ka&an.

IN A POI LA CHIȘINĂ U

În iulie 1905, cînd izbucnește revoluția în marina imperială, din Marea Baltică și Marea Neagră, Ion Pelivan își ia concediu și vine de la-Kazan la Chișinău, pentru a nu se mai întoarce înapoi.

Aici organizează prima grupare moldovenească din Chișinău cii caracter național-revoluționar împreună cu: I. G. Rezeneanu, Gorici, Em. Gavrilă, N. Andronovici, Porumbescu, Osmatescu, pr. Parte- nie. Al. Oatu, N. Frolov, ~~V. Bodi~~, An. Gavrilă, ~~N.~~ Popovschi, V. Harea, I. Lazu, P. Braga, Va-~~și~~ ie Oatu etc.

Aceasta era gruparea .democratică. Mai era și o grupare boierească, în care erau: Pavei Dicescu, P. Gore, Th. Suruceanu, M. Teodosiu, Pruncul, Al. Krupenski e,tc.

În ajunul alegerilor în Duma imperială, democrația moldovenească simpatizează cu «trudovnicii» și «cadeții» în frunte cu Ia- nevschi, Siținski, Ion Codreanu și Alexie Nour, ca secretar al partidului. La alegeri, însă, din rrișcarea moldovenească nu reușesc ~~să~~ se aleagă nici unul. S-a ales numai P. Dicescu-în sfatul imperial^

Totuși, rrișcarea democratică moldovenească n-a slăbit cu nimic, ci, dimpotrivă, a luat un avînt din ce în ce mai mare, simțind parcă, pe orizontul viitorului apropiat, zorile lui 1917. Naționalismul ideologic, trecut din ureche în ureche, se transformă într-un naționalism activ, de acțiune pe față și realizări imediate, care debutează prin manifestul de la 17 octombrie 1905, publicat în moldo- venește.

La 30 octombrie 1905, se înființează «Societatea pentru cultura națională». Se produce, apoi, cunoscuta moțiune a zemstvei guber- niale pentru predarea limbii moldovenești în școlile primare și

secundare.

. Paralel, se duce și o luptă social-politică pentru revendicarea drepturilor țărănimii basarabene. Zemstva gubernială militează pen^ ~~tră~~ arendare de pămînt la țărani, pentru vînzare de pămînt prin Banca Țărăneasca și pentru creditul mărunt.

~~Țot~~ pe atunci scrie I. Pelivan în gazeta «Bessarabscaia jizni», ~~din~~ Chișinău, cunoscutul său articol: «Chestia limbei în școlile pri~~mare~~ din Basarabia», în care spune, negru pe alb, că «birocrați arusească a interzis limba moldovenească în școlile primare în scop de rusificare».

În această atmosferă de preocupări febrile apare, la 25 mai 1906, cunoscuta gazetă «Basarabia», editată în limba moldovenească și condusă de Ion Pelivan, directorul și proprietarul ziarului fiind avocatul M. Gavrilă.

În acest ziar au colaborat toți membrii grupării moldovenești si mai ales V. Harea, N. Popovschi, N. Frolov, N. Andronovici etc.

Tot pe atunci, și cu ocazia activității la ziarul «Basarabia», I. Pelivan a luat contact și cu regretatul poet basar'abean preot Alecu Mateevici. Poetul Al. Mateevici acceptă invitația de a colabora la ziar.

Din nefericire, însă, ziarul «Basarabia», condus cu atîta avînt de I. Pelivan, care a reușit să grupeze în jurul lui pe scriitorii ba- sarabeni cei mai buni, n-a reușit să se mențină mult timp. După ce publică în nr. 12 cunoscutul program al partidului național democrat, ziarul a fost închis, reușind în ultimul număr să tipărească drept protest imnul «Deșteaptă-te, române».

f ACTIVITATEA LA BĂLȚI

În februarie 1906, I. Pelivan se înscrie ca candidat la tribunalul din Chișinău, iar în iunie 1907 este numit ca locuitor de judecător la Bălți. Tânăr, plin de entuziasm și energie, și aici, la Bălți, I. Pelivan își continuă neconținut activitatea sa națională.

Îmbrățișat cu simpatie de societatea locală, el reușește să adu- .m* în jurul său un mănunchi de moldoveni inimoși, înjghebînd, astfel, prima grupare națională din Bălți, în care intră: învățătorul Porfirie Fală, Dimitrie A. Vrabie, Nicolae C. Stamati, pr. P. Gheor- ghianu, pr. Gh. Marinescu, Vladimir Meleli, avocatul Manolachi Gătelii, Nicolae Gr. Borcea de la Chișcăreni, studentul Simion Gh. Murafa, împușcat mai tîrziu de bolșevici, învățătorul Iorț A. Buzdugan, de la Bursuceni, C. Soroceanu, notar public, Ion Barbă, învățător din Recea, M. M. Ciugureanu, moșier etc.

Sub influența acestui grup de naționaliști, în frunte cu I. Pelivan, cercurile intelectualilor din Bălți devin din ce în mai conștiente asupra rostului lor național și social, mulți nemairușinîndu-se, ca înainte, de originea lor moldovenească, începînd chiar a vorbi moldovenește și în instituții publice.

Mai tîrziu Ion Pelivan înființează la biblioteca obștească ruso- evreiască din Bălți o secție cu cărți românești: istorice, literare și științifice. Astfel se putea găsi în această secție revista «Viața Românească» din Iași și «Convorbiri literare» din București, precum și alte reviste și cărți din țara veche.

Secția aceasta a avut o deosebită importanță deoarece numai aici puteau găsi și citi tinerii moldoveni din Bălți cărți scrise în limba românească, fapt ce contribuia foarte mult la trezirea și întărirea conștiinței lor naționale:

Ca un mijloc de propagandă, întrebuițat cu deosebit succes de

I Pelivan, a fost de asemenea, muzica și teatrul românesc. Luînd contact cu diferite persoane din țara veche: Apostol Culea, D. V. Ţoni, C. Ifrim și alții, I. Pelivan procura diferite bucăți muzicale, pe cari apoi le populariza prin familiile moldovenilor bălțeni. Apoi aducea trupe de teatru românesc a lui Bibescu etc.

Treptat, ca rezultat al acestei activități la Bălți, se creează un nucleu puternic de românism, la care s-au adăpat și din care s-au desprins mai tîrziu cunoscuții luptători naționaliști: Anton A. Crihan, Vasile Țantu, Ion Valuță, V. I. Leahu, Vladimir Valuță, Dimitrie Cărauș, Nicon Valuță, Calistrat Clapă, Dimitrie Dron, Hris- tofor Clipa și alții.

Iri afară de biblioteca românească, tot pentru a înlesni răspîndirea culturii naționale în Basarabia, I. Pelivan scoate la șapiro- ,graf un abecedar ruso-român, cu noțiuni sumare de ortografie și gramatică, care mai tîrziu, pe timpul revoluției, a fost tipărit la Odesa.

O deosebită activitate desfășura I. Pelivan și în mijlocul învățătorilor și preoților de la sate.

În calitate de membru în Consiliul școlar bisericesc județean și președinte al comisiunilor de examinare făcea propagandă printre învățători ca să învețe copiii și românește.

Iată de ce nu poate fi considerat ca o simplă întîmplare că județul Bălți a dat cel mai mare procent de luptători naționaliști și că prima unire cu Patria mamă (3 martie 1918) s-a înfăptuit tot în aceeași județ.

Și lucrul acesta se datorește, în cea mai largă măsură, neobositei activități ce a desfășurat-o I. Pelivan, care dintr-o dată, a știut să se impună și să câștige simpatia și încrederea băltenilor.

Dar firește că această activitate națională a lui Pelivan, ca și a întregului grup adunat în jurul său, n-a putut trece neobservată de cercurile oficiale din Bălți, care, în scurt timp, au și început să ia măsurile de rigoare.

Astfel se înscenează un proces de lezmajestate lui Porfirie Fală, care este eliminat din învățământ pentru crima de a fi învățat copiii la școală în limba românească.

Dar datorită-intervenției lui I. Pelivan, Porfirie Fală a fost, totuși, la urmă, repus în postul său. Pentru același motiv a fost pedepsit și învățătorul Ion A. Buzdugan. Iar Th. M. Ciugureanu a înfundat chiar și pușcăria.

Dar iată că a venit riadul și lui I. Pelivan.

Se știe că la 16 mai 1912, rușii au sărbătorit centenarul anexării Basarabiei. Cu această ocazie s-au făcut pregătiri pentru mari festivități, la care erau obligați să participe toate persoanele oficiale.

I. Pelivan însă, cu toate că situația lui de judecător îi impunea în mod imperios și obligatoriu prezenta, nu numai că nu participă la niki un fel de festivitate, dar îmbracă, în mod demonstrativ, doliu.

B Acest lucru a determinat imediat o anchetă severă, în cursul că-
16 Comand« nr l 127 241

reia autoritățile pun mina pe corespondența sa, între care și o scrisoare către tinerii studenți de la Kiev: Alecu Mateevici, Ștefan tip; ~~banu~~, Siinion Murafa etc., în care îi roagă ca, după terminarea studiilor, să nu accepte slujbe în Rusia, ci să se întoarcă în Basarabia spre a munci pentru ridicarea moldovenilor.

Rezultatul anchetei a fost că I. Pelivan a fost forțat să demisioneze din magistratură.

De aici încolo se înscrie în baroul avocaților și, rămânând în Bălți, își continuă aceeași activitate național-revoluționară cu /uri avînt și mai mare.

Cu toate că era neconținut supravegheat de «ohrana» rusească, totuși I. Pelivan reușea să facă dese călătorii în țara veche, unde lua contact cu diferite personalități și se informa asupra vieții românești. A fost bunăoară și pe la prof. N. Iorga; la Vălenii de Munte.

De asemenea, în ciuda tuturor măsurilor de restricțiune și ceri¹ zură el procura și aducea cărți românești, pe care, apoi, le împărțela învățătorilor și intelectualilor moldoveni din oraș.

Este demn de notat, cu cită abilitate a transformat I. Pelivan pe agentul secret Tînovschi, pus special de autorități ca să-l supravegheze, în om al său devotat, care îi întreținea legătura cu Iașii și de unde îi aducea cărți și informațiuni proaspete.

FN PREAJMA ȘI ÎN TIMPUL UNIRII

După izbucnirea războiului mondial I. Pelivan este mobilizat și trimis, întâi în calitate de intendent, la Kiev, iar apoi în anul 1916, pe frontul românesc, la Brăila, Galați, Cahul și Bolgrad.

I. Pelivan organizează în aceste două orașe din urmă, Cahul și Bolgrad, precum și în armata VI a generalului Tîurikov, o serie de întruniri publice, punînd astfel baza primelor comitete oficiale ale Partidului Național-Moldovenesc din Basarabia. Tot atunci scrie și editează o

broșură «Adunarea întemeietoare». În care îndeamnă pe toți basarabenii să se unească pentru a obține autonomia Basarabiei.

Ceva mai târziu el convoacă la Bălți prima adunare generală a Partidului Național-Moldovenesc din acest județ, ce a avut loc la 30 aprilie 1917.

Din acest timp începe pentru Basarabia o nouă eră, era decisiilor privind organizarea întregii mișcări în așa-numitul Partid Național-Moldovenesc, care a fost înființat în 1917, o dată cu constituirea congresului, militar moldovenesc — o dată din cele mai memorabile pentru istoria Basarabiei.

De acum înainte, odată încheiată într-un partid politic, mișcarea națională a românilor basarabeni capătă un aspect sistematic și unitar, mergând din cucerire în cucerire, până, la victoria finală —

Unirea. Vă mulțumesc, domnule, pentru că ați fost alături de noi în această luptă. În toată această epocă așa de zbuciumată, Ion Pelivan a fost oșii,

întotdeauna, în centrul mișcării. Alți timpuri, acesta candidează pe lista nr. 6 a Partidului Național-Moldovenesc, la alegerea pentru Adunarea întemeietoare, reușind cu cel mai mare număr de voturi. Apoi, în octombrie 1917, marele congres Militar Moldovenesc îl alege, în lipsă, ca deputat în Sfatul Țării, unde la deschidere, rostește renumitul său discurs.

În timpul activității Sfatului Țării, Ion Pelivan este acela ce îngrijește de organizarea blocului moldovenesc, care, după cum se știe, a jucat un rol decisiv în actul Unirii.

I Cu toate că acest bloc, care dispunea de 70 la sută din mandatele Sfatului Țării, indica, ca Președinte, pe I. Pelivan, el a renunțat la această demnitate, deoarece, fiindu-i cunoscute sentimentele românești și tendințele sioniste, faptul alegerii d-sale ar fi determinat o acțiune de opoziție a blocului de extremă stângă, în care intrau minoritarii, ceea ce periclita autonomia Basarabiei, deci și Unirea.

În aceste împrejurări, în urma renunțării lui I. Pelivan a fost ales ca președinte I. Inculeț.

Formându-se guvernul Republicii Moldovenești, I. Pelivan ocupă postul de ministru de externe. În această calitate el, pe de o parte, ia contact cu celelalte țări europene, pentru a obține recunoașterea autonomiei Basarabiei și a stabili convențiile legături diplomatice, iar pe de altă parte, întreține cele mai strânse raporturi cu membrii guvernului român de la Iași: I. Brătianu, Take Ionescu, Alexandru Constantinescu, N. Titulescu, Marghiloman etc., punându-i la curent cu mișcarea națională din Basarabia, în scop de a pregăti atmosfera și împrejurările necesare actului Unirii.

În dimineața zilei de 6 ianuarie 1918, când bolșevicii pun stăpânire pe Chișinău, I. Pelivan este condamnat la moarte, împreună cu Nicolae N. Codreanu și Nicolae Gr. Secară, pentru vina de a fi agitat chestiunea chemării armatei române.

În seara aceleleași zile, primește, din partea «Blocului Moldovenesc», ordin să plece de urgență la Iași, ca să ceară intervenția armatei române, pentru a salva Basarabia din mâinile bolșevicilor.

I. Pelivan reușește, cu ajutorul starețului mănăstirii Suruceni, actualul Episcop Dionisie al Cetății Albe, să treacă Prutul prin Leova, iar peste o săptămână, adică la 13 ianuarie, ora 17, Divizia XI a generalului Broșteanu intră în Chișinău, fiind întâmpinată cu ovații entuziaste de toată suflarea românească. Într-unul din primele automobile ale armatei intră în Chișinău I. Pelivan, împreună cu dnii colonel Opran, colonel Popișteanu etc.

Au urmat apoi cunoscutele evenimente care au dus la Unirea Basarabiei cu Patria-Mamă. Nu le voi mai expune aici, căci sunt încă așa de recente și așa de puternic întipărite în sufletul nostru, al tuturor.

Oricât de bine le-aș expune aici, se poate adăuga cuvântul meu faptelor

mărețe pe care majoritatea dintre Dumneavoastră le-ați trăit ?DUPA UNIRE

~~După~~ momentul solemn al Unirii, cînd vechiul luptător I. Pelivan și-a văzut cu ochii strălucind de lacrimile bucuriei visul împlinit, nici atunci el nu s-a lăsat pe laurii binemeritați ai odihnei, luînd parte activă la opera de organizare și consolidare a Basarabiei românești.

A ocupat diferite demnități grele și de mare răspundere. În 1917 a fost ministru de externe și apoi, în 1918, director de justiție. În 1919 a fost ales senator la Iași, iar apoi, ca ministru de justiție în guvernul Vaida-Voievod.

În acest timp a făcut și o operă diplomatică de o însemnătate epocală.

La conferința de pace din Paris (1919—1920), I. Pelivan ca delegat al Basarabiei, însoțit de N. Codreanu, S. Cujbă și Gh. Nasta- se, a făcut propaganda necesară și a dus tratativele cunoscute alături de delegația statului român, pentru închegarea tuturor românilor în granițele lor firești, de astăzi.

Timp de un an, cît a stat la Paris, I. Pelivan a scos aeolo gazeta «La Bessarabie» și a publicat o serie de articole în ziarele franceze, editînd și cîteva broșuri: «La Bessarabie sous le régime russe», «L'Union de la Bassarabie a la m,ère Patrie, la Roumanie», «Le mouvement et l'accroissement de la population en Bassarabie», «L'Etat économique de la Bessarabie», «La cronologie de la Bessara-bie», «Paurquoi le Babylon russe est décomposé», «Les droits des Roumains sur la Bessarabie», în care dovedea drepturile imprescriptibile ale României asupra Basarabiei.

Activitatea de propagandă era cu atît mai necesară momentului, cu cît un grup de renegați și venetici din Basarabia, în frunte cu A. N. Krupenski, fost mareșal al nobilimii ruse, și ~~A. R.~~ Șmidt, fost primar. al Municipiului Chișinău, făceau la Paris felurite uneltiri și duceau campanii de presă împotriva Unirii.

În sfîrșit, la 3 martie 1920, conferința ambasadurilor de la Londra recunoștea Unirea Basarabiei cu România.

În acest ultim moment, cel mai solemn, ce a definitivat, pentru totdeauna, măreța operă națională la care a contribuit așa de mult sărbătoritul, Ion Pelivan trimite președinților corpurilor legiuitoare o telegramă istorică (pe care o dă citirii în Camera Deputaților președintele ei Nicolae Iorga. Printre altele I. Pelivan scria: «Justiția cauzei noastre a triumfat, scuturînd ultimele urme ale jugului moscovit...»—ale.)

Prin această telegramă — strigăt de bucurie, i-a fost dat lui I. Pelivan să încheie în mod strălucit o epocă istorică de mare zbucium |și mari realizări pentru norodul din Basarabia și întreg poporul românesc, epocă la crearea căreia a contribuit în cea mai largă măsură și Domnia sa.

. Reîntorcîndu-se în țară, I. Pelivan a continuat să activeze cu același avînt în viața obștească a Basarabiei, și a României Mari, fiind, în 1922, trimis din nou, de guvernul român, la Conferința de pace din Geneva, iar apoi, ales în mai multe rînduri /deputat.

În 1927 a fost ales președinte al asociației culturale «Arta Basarabiei», în care calitate a activat pînă în anul 1935, iar în aprilie 1934 este numit în postul de consilier la Comitetul Central de Re-vizuire, -din care astăzi se retrage din cauza limitei de vîrstă, pentru a-și aranja drepturile la pensie.

' (Întrerupem puțin expunerea discursului lui P. Halippa pentru a aduce doar cîteva date despre ultimii ani de viață ai lui Ion Pelivan. În anul 1940 el se refugiază în țară, dar urgia comunistă îl găsește mai tîrziu și acolo. În noaptea de 4 spre 5 mai 1951 este arestat. Moare în închisoarea Sighet la 24 ianuarie 1954 (acolo unde de asemenea a fost închis și a murit un alt basarabean din

aceeași cohortă Dartiil Ciuhureanu). A fost mai târziu reînhumat la cimitirul Cernica, alături de mulți alți feciori ai Basarabiei.

Revenim la discursul amintit spre a încheia acest portret cu minunatele cuvinte ale lui Pantelimon Halippa — *ale.*):

Iată omul, iată opera lui, care constituie pentru Basarabia noastră un capitol de cea mai mare însemnătate fără de care este imposibil să faci istoria mărețelor clipe prin care a trecut poporul românesc, reînviat și refăcut în matca lui.

Sînt lucruri ce nu se pot uita și nu pot trece. Rămîn pentru o vecie, cum rămîne în memoria tuturor, din generație în generație și omul care a fost capabil și vrednic să sintetizeze în sine așa de strălucit gîndul și sentimentele unei epoci, ale unui neam întreg. Acesta este românul basarabean, răzeșul din Rezeni, prietenul meu și al nostru al tuturor — Ion Pelivan.

Pan. Halippa

Notă asupra ediției

I Lucrările lui I. Pelivan «Nicolae Ștefan Casso» și «Alexandru Matei Cotruță» au fost publicate inițial în revista «Viața Basarabiei», respectiv în mai—iunie 1942 și în septembrie—octombrie 1940. În cartea de față textele sînt reproduse cu unele intervenții ortografice după edițiile de carte apărute în aceiași ani. Sublinierile și alte evidențieri aparțin autorului și reproduse în această carte cu semigras și cursiv întocmai ca în prima ediție.CUVINT ÎNAINTE

Cînd eram student Ja Dorpat (1898—1902), pe urmă «ostrovar» **la** Wenden și Dorpat (azi ambele orașe în Estonia) și apoi surghiunit **în** guberniile Arhanghel st' și Viatca, mereu mă frămînta chestia: **dacă** în trecutul Basarabiei, în cursul dominației rusești, s-a ocupat cineva de nevoile naționale ale moldovenimei basarabene și dacă s-**a** luptat cineva pentru păstrarea limbii noastre materne, a obiceiurilor și datinelor strămoșești și contra ruslificării forțate n moldovenilor.

Din epoca aceea, s-au păstrat, din fericire, o serie de corespondente, care așteaptă lumina zilei și în care adeseori se vorbește de această chestiune.

Colegii de Ja universitate, studenții poloni, ucraineni, letoni, estonieni, gruzini, armeni etc., cu care eram în raporturi de prietenie și cu unii din care am fost în corespondență amicală și după terminarea universității,— aveau aproape fiecare, în locuințele lor, portretele poeților, scriitorilor, savanților și luptătorilor pentru cauza lor națională.

La studenții ucraineni vedeam pe perete, deasupra meselor de lucru, fotografiile lui Cotlearevski, Taras Șevcenco.

La studenții poloni, care" erau cei mai înverșunați naționaliști și cei mai neîmpăcați dușmani ai regimului țarist absolutist, în afara de literatura polonă, camerele erau împodobite cu portretele lui Kopernic, Kostiușco, Adam Mickevici, Senkevici, Eliza Orjeșco eic.

La colegiiрузini (georgieni), aproape la toți, se găsea portretul poetului lor național Ciavciavadze.

Noi, studenții moldoveni basarabeni, ne simțeam umiliți față de acești colegi, pentru că nu știam nimic, sau aproape nimic, din trecutului moldovenesc al Basarabiei și nu cunoșteam pe nici un poet sau scriitor basarabean moldovean.

Școala secundară rusă avusese grija nu numai să nu ne dea cunoștințe despre aceste lucruri, dar să ne inspire și dispreț pentru tot ce e românesc.

Astfel că trecutul moldovenesc al Basarabiei era pentru noi terra incognita.

Lucrarea lui Ștefan Ciobanu: «Cultura românească în Basarabia sub »stăpânirea rusă» a apărut târziu, în 1923, adică după Unire. Despre existența voluminoasei și prea interesantei lucrări

al lui Z. C. Arbore: «Basarabia în secolul XIX», încă nu știam nimic/c. ~~Ea apăruse~~ în 1898 și pînă la Dorpat nu ajunsese.

. Iar scriitorii și istoricii ruși, ca A. Veltman, A. Zașciuk, A. Natanson; P. Batiușcov; F. F. Wieghele, A. S. Afanasiev-Ciujbinski și alții, ~~pe lingă~~ [faptul] că nu ne inspirau destulă încredere, dar nu ne dădeau nici materialul și nici informațiile ce ne interesau.

De aceea, noi, Studenții moldoveni din Dorpat și îndeosebi sub* semnatul K ani căutăm; încă din 1900, să ne adresăm atât librăriilor Alcalay și Șaraga, cît și emigranților basarabeni din București și Iași (Z. Arbore, Gh. Madan, I. Giuțu, St. Usinevici și alții) cu rugămintea de a ne trimite cărți, mai ales de istorie și literatură română. Cîl dintîi ne-a răspuns Dl. Gheorghe V. Madan, cunoscutul și talentatul novelist, cu care noi am purtat corespondență timp de mulți ani. D-na pe atunci era artistă la Teatrul Național din Bălți:

Din cărțile trimise de acești emigranți și expediate de librăriile pomenite, am aflat și de existența scriitorilor basarabeni Alexandru Donici, Constantin Toma Stamat, Ion Sîrbu, Alexandru Tadeu Haș-deu, Alecu Russo și alții.

Dar trecutul moldovenesc al Basarabiei, de sub oblăduirea rușilor, continua să rămînă necunoscut, după cum rămîne necunoscut, în cea mai mare parte, și pînă azi.

I Mai ales de nicăieri și de la nimeni nu puteam afla ceva despre existența vreunui curent naționalist moldovenesc, precum și despre existența vreunei persoane marcante, care să fie reprezentat acest curent.

La sfârșitul anului 1905, înapoiat la Chișinău după ce am scă- pa V'fyn exil, tăcui Cunoștința cu cîjiiva reprezentanți ai nobilimii moldovene basarabene, între care cu P. V. Dicescul, E. V. Purcel, M. Gh. Feodosiu, Mihail T. Suruceanu, Teodor T. Suruceanu și fiii Gh; Gore, care alergau pe la guvernator, pentru aprobarea stkiitului «Societății Culturale Moldovenești» și care ne invitau și pe noi tinerii naționaliști-democrați să ne înscriem în această societate.

Însă, din cauză că în această societate a intrat renegatul și marele reacționar Alexandru N. Krupenski, considerat ca geniu rău al Basarabiei și coadă de topor în mîna guvernului din Petersburg, și fiindcă fruntașii societății, în chestii sociale, mai ales în ac'e'a agrară, nu vroiau să facă nici o concesie — tineretul naționalist- democrat de pe atunci se fereă de ea, considerînd că chestia agrară e cea mai arzătoare chestie națională în Basarabia. Căci Statul, mănăstirile, și marii proprietari stăpîneau în această provincie mai bine de 50% din întregul ei teritoriu, iar țărani moldoveni, din lipsă de pămînt, erau nevoiți să emigreze în CaUcaz, Turkestan, în regiunile Amur, Ussuritsk și alte părți sălbatice și neproductive ak? Sribei Mei.'

I Acest tineret a preferat să se grupeze în jurul Mtrînului avocat Eni 'Gavriljță, viță. veche de boier, dar sincer democrat, și la 24 MM"1906 a scos priiți a' gazetă moldovenească «Basarabia», al cărei

Vdirector a fost Gavriliță, iar sarcina de prim redactor la început am avut-o subsemnatul, iar apoi Pan Halippa.

Dintre membrii «Societății Culturale Moldovenești», cel mai reprezentativ și simpatic era Pavel V. Dicescul, care avea reputația de naționalist convins și care în 1906 a intervenit, deși fără succes, printr-un memoriu special, pe lângă Ministerul de Instrucție Publică din Petersburg, pentru deschiderea în satele moldovenești din Basarabia, a școlilor primare cu limba de predare moldovenească.

Se vorbea că P. V. Dicescul primește la conacul său din Găiești (Orhei) din străinătate, în mod clandestin, jurnalul liberal al emigrantului rus Struwe «Osvobojdenie» (Eliberarea), care se tipărea pe hîrtie subțire și se expedia în plicuri închise.

Dar nici de la unul din membrii acestei societăți, nu am putut afla ceva interesant despre existența în trecut a vreunui curent naționalist moldovenesc.

P. V. Dicescul nu ne-a spus nici el nimic, nici despre activitatea sa naționalistă din tinerețe, nici despre activitatea altora. Poate că făcea pe _ diplomatul, poate că nu avea destulă încredere în noi, tinerii naționaliști-democrați.

Abia în 1907, cînd a apărut Decretul de numire a subsemnatului ca judecător la Bălți și cînd am venit în contact mai strîns cu reprezentanții intelectualității de acolo, ca Ion Gh. Gorgos, Gavriil V. Iamandi, Vladimir N. Meleli, Ion A. Marandici, Stanislav V. Kamenski, Mihail M. Citiureanu, 11 ie D. Todorovski și alții, am putut afla o serie de informații despre marii naționaliști Gheorghe, Mihail și Vasile V. Stroescu, frați și mari proprietari din județul Bălți, și mai ales despre Nicolae Ștefan Casso de la Chișcăreni.

Activitatea naționalistă a lui N. Casso, zugrăvită de acești intelectuali, faptele atribuite lui, precum și diferitele episoade din viața sa povestite de ei, mi s-au părut așa de frumoase și așa de interesante din punct de vedere românesc, că tot atunci am hotărît să stăruiesc pentru ca măcar parte din ele să fie adunate, așternute pe hîrtie și păstrate pentru posteritate.

Însă, pînă la revoluția din 1917—1918, realizarea acestei hotărîri a fost absolut imposibilă. De frica ohranei țariste, care avea numeroși agenți acoperiți în diferite straturi obștești, nimeni nu vroia să riște, cu toată stăruința subsemnatului, să-și scrie amintirile despre N. S. Casso, care fusese foarte rău văzut de stăpînirea rusă.

U Numai după. unirea Basarabiei (27/11/1918), hotărîrea aceasta a putut fi, deși numai în parte, împlinită.

Astfel, în urma insistențelor făcute de noi, și-au scris memoriile și amintirile despre N. Casso, amintiri care se găsesc în manuscrise în posesia subsemnatului, următoarele persoane:

1. Doctorul Callstrat P. Hîncu, fost președinte al Zemstvei Bălți, a scris: «Din amintirile mele despre viața lui N. S. Casso, Bălți, 1920».

2. Abram David Rozenbaum, fost inginer al Zemstvei Bălți: «Amintiri despre N. S. Casso, Bălți, 1920».

1 Constantin Crupoviatchin, fost judecător la Chișcăreni: «Amintiri din viața lui Nicolae Casso. Chișcăreni, 1921».

4. Avocat Stanislav V. Kamenski: «Despre N. S. Casso. Bălți, 1921».

p|j| Hristofor I. Clipa, fost notar public și secretar al Comitetului Partidului Național Moldovenesc din Bălți pînă la Unire: «Amintiri despre N. S. Casso. Folești, 1921».

6. Porfirie Gh. Fală, fost institutor, actualmente pensionar, mare luptător pe vremea rușilor pentru cauza noastră națională: «Des- gp N. S. Casso. Butești (Bălți), 1922».

7. Ilie Dim. Todorovski, fost președinte al Congresului Judecătoresc din Bălți pînă la Unire și Consilier al Curții de Apel din Chișinău după Unire: «Nicolae Stepanovici Casso. Chișinău, 1923».

8. Eugen Sim. Kenigsatz, avocat: «Ce îmi mai aduc eu aminte despre N. Casso. Chișinău, 1926».

9. ~~Olga I.~~ Crușevan, ai cărei părinți erau în legături de mare prietenie cu tainilia N. S. Casso: «Nicolae Casso. București, 1934»,

M

10. Mihail Rodion Cozmopulo, fost primar al orașului Bălți (1907—1917): «pan amintirile mele. Chișinău, 1932».

Ceilalți contemporani ai lui N. Casso pomeniți mai sus: Ion FGh. Gorgos, Gavriil V. Iamartdi, Ion A. Marandici și Vladimir N. Meleli, care dețineau multe știri despre activitatea naționalistă a lui N. Casso, au murit înainte de Unire, neputînd lăsa nimic în scris.

În afară de amintirile scrise, menționate mai sus, pentru alcătuirea schiței biografice de față, ne-am folosit și de următorul material:

1. Statul de Serviciu al lui N. Casso, alcătuit de Congresul Judecătoresc din Bălți la 1 Septembrie 1892;

2. Un interview acordat subsemnatului la 29 Noiembrie 1929 de către D-na Eulrosinia Rădăuțeanu, bărbatul căreia fusese bursier al lui N. Casso;

3. O scrisoare a fostului judecător de pace Mihail I. Șerban din | Februarie 1923, adresată subsemnatului;

4. Sentința disciplinară a Curții de Apel din Odessa din 14 Octombrie 1888, privitoare la N. Casso, găsită, împreună cu statul de serviciu, în arhiva Congresului Judecătoresc din Bălți;

~~11-5.~~ Cîteva notițe privitoare la N. S. Casso și V. Pogor, ce a binevoit să ne pună la dispoziție D-l Vasile Panopol, la 11 Septembrie ~~1930~~.

6. O scrisoare a lui A. N. Krupenski către P. V. Sinadino, provocată de subsemnatul, din 17 Ianuarie 1926;

7. Cîteva informații verbale culese de la diferite persoane;

8. Testamentul lui Casso din 9 Ianuarie 1901, făcut la Chișcăreni (Bălți);
Testamentul Smarandei Casso din 1 Septembrie 1909, făcut la
Paris

9. ;Actul de danie al lui Gheorghe Dini. Bantîş, către sora sa Sijparanda Casso din 8 Februarie 1888, făcut la Chişinău;

10. Actul de ipotecă privitoare la moşia Chişcărenii, din 21 Martie...! 903; . ?

.j. 12. Broşura lui N. G. (Nicolae Gafenco, fost Consilier la Curtea de Apel din Varşovia): Trecutul Basarabiei. Nicolae Stepanovici Casso. Chişinău, 1926; (7 pagini în 8^c, publicată în ruseşte).

ţ."Şi cîteva lucrări care vor fi menţionate în textul lucrării de *aţă.

. ..Toate memoriile de mai sus vor fi depuse la Academia Româ- -ftă. Din ele sunt scrise în româneşte numai a [le] lui Crupoviialtchin, Fală, Cruşevan şi Cozmopulo. Restul în ruseşte. "...Avîndu-se în vedere activitatea deosebit de importantă pe tări- mul naţional, obştesc şi politic în Basarabia, a lui N. Casso, şp.e- r&m că tineretul nostru studios şi naţionalist îşi va da silinţa să continue cercetarea vâeţii şi activităţii lui şi va completa studiul de iată cu noi date, cu noi fapte, cu noi amănunte.

...Cit ne privește, putem zice cu conștiința împăcată: feci quod potui,
faciant meliora potentes!

Autoru
INICOLAE ȘTEFAN CASSO

Motto:

*Nimic nu dezvoltă conștiința națională
mai mult decât studiul istoriei naționale.*

A. Sturdza

f

ORIGINA ETNICA

Asupra originii etnice a familiei Casso există încă diferență de păreri. Unii cred că familia aceasta e de obârșie grecească¹. Alții afirmă că Căssuleșlii se trag «dintr-o veche familie românească, 1 numită cîndva, probabil, «Cașu» și că tatăl lui Nicoîae Casso, Căminarul Ștefănache Casso «ar fi trecut din Transilvania în ■ Moldova»².

Noi credem că familia Casso e de origină etnică românească și lată pentru care motive:

Însuși N. Casso, după cum afirmă D. I. Poriiric Fală³, mărturisea că el e de origină română și dacă lumea credea că-i grec, e pentru că el, ca și tatăl său, ca și toată lumea intelectuală din Moldova și Valahia de la începutul secolului XIX, vorbea și scria grecește.

Apoi, când autorul acestui modest studiu era magistrat și pe urmă avocat la Bălți (1907—1917), bătrânii intelectuali băjeni, ca Ion Gh. Gorgos, pensionar și fost judecător de instrucție timp de 45 ani, Gavriil V. Iamandi, pensionar și fost administrator financiar, Ion Em. Chirică, fost membru al Upravei Zemstvei Bălți, Mihail C. Buzni, mare proprietar, Nicoiaie C. Stamati, fiul poetului și cavalerului, Maria C. Buzni, născută Nacco, Ion A. Marandici, directorul Școalei Județene, și alții, adeseori își aminteau și povesteau cu multă considerație diferite episoade din viața «naționalistului N. S. Casso, rusofob și separatist».

Bătrînul «cuconu Ion Gorgos», între altele, povestea următoarea replică a lui N. Casso, dată moșierului grec Nicopulos din târgul Folești, la sfîrșitul unei sesiuni a Curții cu juri, ce avusese loc în Bălți.

— Cucoane Nicoîae,— întreabă Nicopulos pe N. Casso,— nu-i așa că și D-ta ești fanariot de origină, ca și mine?

Dacă aș ști,— a răspuns N. Casso imediat,— că am în mine ceva grecesc, aș tăia și aș arunca la câini.

¹ Gh. Bezlconi. Din alte vremi, București, 1940, p. 32. ,* L. Popescu — Spineni în «Dreptul Bizantin în Basarabia» de L. A. Casso, traducere de St. Berechet, Iași, 1940, p. 1. ¹ 1 Despre N. S. Casso. Butești (Bălți), 1922.

Se știe că mama lui N. Casso, Ruxandra, era fata serdarulufi Panait Leonard și a Ecaterinei Cuca din Iași¹.

Este adevărat că țărani moldoveni îi ziceau lui N. Casso: «Cu- conu Neculai Cașu». Aceasta însă se explică prin obiceiul lor de a schimonosi și a româniza toate numele ce pentru urechea lor nu sună tocmai românește.

De pildă, guvernatorului Basarabiei Fanton-de-Verrayllon — îi ziceau: «Fîntîna lui Văru Ion»; guvernatorului general de la Odes- sa,

¹Bezviconi Gh. Op. cit., pag. 30.

Voronțov — «Vîrî-n țol»; lui Hristoforov—«Hîrști-topor»; lui Orlov — «Hîrlău»; lui Cațaoni — «Caciaunu»; iar în loc de «Domnul registrator»— «D-l Linge — strachină», etc.

Din corespondența românească a căminarului Ștefănahe Casso, părintele lui N. Casso, cu Costache Sturdza, «biv vel vornic și cavaler», corespondență ce se găsește printre manuscrisele, Academiei Române, se vede că el iscălea Casso, și nu Cașu.

Despre origina etnică a familiei Casso, ne comunică interesante informații D-l Constantin Burileanu, fost consul general român la Iania, în Grecia, timp de peste 11 ani. D-sa afirmă că familia Casso este originară din Epir, regiunea Zagor, comuna Negades, care comună făcea parte din acele 44 comune românești, care au fost grecizate, la începutul secolului trecut, pe timpul faimosului Ali-Pașa, de către călugărul grec Cozma.

Această informație a D-lui Burileanu se potrivește și cu afirmația profesorului fost ministru Leon A. Casso, nepotul lui N. CassoN din lucrarea sa: Petre Manega, uitaatul codificator al dreptului basarabean.

În această lucrare, L. A. Casso, între altele, povestește că emigranții albanezi și cuțovlahi din Epir, despre care «și pînă astăzi se păstrează

amintirea în Arta, Mețovana, Delvinachi și Negadis...», «cu plăcere schimbau poalele secetoase ale Pindului cu bogatul pământ negru al Dunării»..., «căutînd și adeseori găsind norocul în Muntenia, Moldova și Basarabia»².

În fine, în dosarul privitor la origina nobilă a familiei Casso, ce se păstrează în arhivele Statului din Chișinău sub Nr. 94 din 1826, la pagina 60, se găsește un raport malițios din 18 Iulie 1855, îndreptat contra căminarului Ștefan Casso.

Acest raport este semnat de Egor Pavlovici (Panaitovici) **Leonard**, deputat al Adunării Nobilimii Basarabene, care între altele afirmă că tatăl lui Ștefan Casso a fost «un simplu sătean din satul grecesc Negadis».

Dosarul acesta cuprinde, în partea cea mai mare, acte și documente privitoare la primirea lui Ștefan-Casso în tagma dvorenească a Basarabiei³

²Vezi L. A. Casso. Petre Manega, uitaful codificator al dreptului basarabean (în traducerea lui St. Berechet), București, 1923, p. 10.

³• Este foarte curios, că împotriva primirii lui Ștefan Casso în sînul dvore- nimii basarabene, se ridică cu înverșunare tocmai cumnatul său Egor Leonard, fratele soției sale.

.Cu toate că pentru acordarea lui Ștefan Casso a «demnității» de nobil (dvo- ~~riatin~~) basarabean, au pus chezășie și au iscălit o recomandare frații lui Egor ~~Leonard~~, Alexandru și Constantin Leonard, precum și o serie de boieri, și anume: Gheorghe Ciuhureanu, Ioan Neculcea, Anghel Vali, Vasile Cristi, Grigore Cazimir, Constantin Bodescu (unul din protestatorii basarabeni contra măsurilor de rusificare a Guvernatorului I. M. Harting în 1814), Iordache Dimitriu (viitor mareșal al nobilimii din județul Hotin și apoi al Oblastei Basarabiei, în 1832 și 1839), Iordache Tomuleț, Gheorghe Cazimir și Ianache Timuș,— Egor P. Leonard, într-o serie de denunțuri făcute sub forma de «rapoarte» și înaintate Adunării Dvorenești, continua să furnizeze acestei Adunări o mulțime de informații defăimătoare la adresa căminarului Ștefan Casso, cumnatul său. : Aceste *informații* sunt repetate și într-o petiție adresată, în 1838, Guvernatorului militar al Basarabiei de către negociantul din Iași Dimitrie Zazo.

După aceste informații, Ștefan Casso nu ar fi fost de viță nobilă, ci băiat de prăvălie la marele negustor din Iași Apostol Petrino (bucovinean), cu care apoi ar fi format în 1821 o asociație negustorească sub firma «Casso și compania» și pe care, cu ocazia «zaverei» grecești din 1821, l-ar fi prădat și cu marfa furată, precum și cu sumă însemnată de galbeni, ar fi fugit în Bucovina Austria că, iar de acolo, cu pașaport fals în Basarabia, unde cu acești bani ar fi cumpărat ulterior Ciutuleștii, Bahrineștii, Ștefăneștii și alte moșii în județul Soroca.

În «rapoartele» lui Egor Pavlovici Leonard se mai spune că decretul lui Mihai Vodă Suto din 17 Februarie 1821, prin care i s-a acordat lui Ștefan rangul de vel căminar», este fals și că Ștefan Casso mai pregătește și alte documente false, prin care vrea să dovedească obîrșia sa nobilă.

Adunarea dvorenească însă lasă toate «rapoartele» deputatului Egor Leonard «fără nici o urmare» (bez vsiachih posledstvii) ca neîntemeiate.

Atunci deputatul Egor Leonard se adresează cu «rapoartele» sale Ocîrmuirii Provinciale Basarabene (Bessarabscoie Oblastnoie Pravlenie), Guvernatorului General din Odesa și chiar Ministrului de Interne.

Însă după cercetări și anchete amănunțite «rapoartele» lui Egor Leonard sunt respinse ca absolut nedovedite.

Ca să spulbere calomniile lui Egor Leonard, Ștefan Casso prezintă Adunării .Dvorenești Basarabene un certificat oficial al Consiliului Administrativ al Cneției Moldovei din 4 Decembrie 1853 Nr. 3547, originalul căruia este semnat de marii demnitari ai Moldovei de pe atunci: Costache Sturdza vel logofăt, Mavro- cordat hatman, Chica vistier, P. Mavrogheni și *alții*.

Din acest certificat falsitatea căruia nu a putut fi dovedită, se vede:

1) Că tatăl lui Ștefan Casso, Constantin Casso, a venit în Moldova în 1793, împreună cu Mihail III Zuto, numit atunci Domn al Moldovei;

2) Că Constantin Casso a primit de la acest Domn rangul boieresc de «vel serdar»;

3) Că Ștefan Constantin Casso, pentru slujba lui în folosul Domnului și al Țării, a fost distins, tot de Mihail Vodă *Zuzzo*, cu rangul de «velcătninar».

În favoarea lui Ștefan Casso se manifestă pe față .însuși mareșalul provincial al Basarabiei de pe atunci Egor Alexandrovici Balș, care printr-o adresă din 6 martie 1856 Nr. 262, înaintată Ocârmuirii Provinciale a Basarabiei, răspunzând întrebării acestei Ocârmuiri privitor la «rapoartele» lui Egor Leonard, respinge în mod categoric învinuirile nesăbuite aduse de acesta și explică numeroasele sale atacuri contra lui Ștefan Casso astfel:

După moarte, fără succesori direcți, a lui Vasile Pavlovici Leonard, frate cu Egor Leonard, acesta din urmă, fiind numit administrator asupra averii defunctului, vrea să-l moștenească singur, înlăturînd

de la clironomie pe ceilalți frați și surori între care și sora sa Alexandra (Ruxandra), soția lui Ștefan Casso, care frați și surori pretind, ca clironomia să fie împărțită frățeste după lege (pagina 119).

În cele din urmă, Departamentul Heraldiei din Senatul Ocârmuitor din Petersburg recunoaște drepturile lui Ștefan Casso. de a fi înscris în Cartea Nobilimii basarabene P. I. și prin Ucazul său din 6 Martie 1856, confirmă diploma de nobil acordată lui de Adunarea Dvorenească a Basarabiei la 18 Iulie 1826. Dar oricare ar fi fost origina etnică a familiei Casso, doi reprezentanți ai ei merită toată recunoștința noastră a românilor.

Primul (în ordine cronologică) reprezentant e Nicolae Ștefan Casso, căruia îi închinăm studiul de față.

Al doilea e nepotul său Leon Aristide Casso, prea cunoscutul savant, fost profesor la Universitățile din Dorpat, Harcov și Moscova și fost ministru de Instrucție Publică al țării Nicolae II.

Din punct de vedere românesc, Leon A. Casso (1865—1914) merită recunoștința noastră pentru următoarele trei lucrări, extrem de interesante, care privesc Basarabia:

1. Dreptul Bizantin în Basarabia (Moscova, 1907).
2. Rusia la Dunăre și organizarea Oblastiei Basarabiei (Moscova , 1913);

3. Petre Manega, uitaatul codificator al dreptului basarabean (Petersburg, Revista Ministerului de Instrucție Publică din 1914).

Pentru istoria Basarabiei, aceste trei lucrări prezintă un mare interes, mai ales «Rusia la Dunăre», ce ne descoperă o mulțime de lucruri în legătură cu trecutul nostru moldovenesc, despre care înainte nici nu bănuiam.

La sfârșitul prea interesantului studiu «Rusia la Dunăre și Organizarea Oblastei Basarabiei», L. A. Casso are pagini frumoase care, deși scrise sub regimul rusesc și pe timpul când autorul era ministrul Instrucției Publice, îi trădează sentimentele de român.

În această lucrare L. A. Casso a avut curajul, între altele, să afirme:

1. Că Moldovenii sunt de origine latină, pe când rușii afirmau că ei sunt slavi romanizați;
2. Că Basarabia, fostă provincie a Moldovei, este locuită în majoritatea ei de moldoveni, pe când statistica oficială rusă din 1897 le acorda numai 47,7%;
3. Că funcționarii ruși au falsificat statistica etnografică a Basarabiei;
4. Că limba moldovenească în proporție de 2/3 este latină;
5. Că boierii basarabeni, protejați de Ion A. Capodistria și Alexandru Scarlat Sturdza din Petersburg, au luptat cu toată energia pentru păstrarea în Basarabia a limbii moldovenești, precum și a tuturor drepturilor și privilegiilor naționale, hărăzite de țarul Alexandru I în 1818;
6. Că administrația rusă în Basarabia a fost extrem de abuzivă, coruptă și venală; și
7. Că această provincie, pe timpul războiului ruso-turc din 1806—1812, a fost jefuită și prădată de generalii ruși.

S-ar părea că odată cu această confirmare, trebuia să dispară și legenda, creată în jurul lui Ștefan Casso, despre îmbogățirea sa prin prădăciunea negustorilor Petrino și Zazo din Iași.

Dar cu toate că, după cum rezultă din dosarul pomenit mai sus, Ștefan Casso s-a desfășurat în mod onorabil cu firma lui Petrino, cu toate că de la venirea lui în Basarabia s-a scurs mai bine de un secol, legenda aceasta persistă pînă azi, când familia lui aici în Basarabia s-a stins cu desăvîrșite.

' Leon A. Casso a murit fiv Decembrie 1914 și a fost înmormântat la Ișioșria sa Ciutuleștii din județul Soroca, adică acolo unde el ade- setiri își petrecea vacanța de vară și unde venea în contact cu țara- nff moldoveni.

•Pe placa de marmoră, pusă pe mormântul său în cimitirul din ~~Ciut~~-tulești, se poate citi următoarea inscripție în limba latină: «Leo- Victor-Constantinus Casso, iuris utriusque doctor 1865 —1914»⁷.

Baronul de Taude, fost Subsecretar de Stat la Departamentul Instrucției Publice, pe cînd L. A. Casso era ministru, în memoriile șale-îi aduce acestuia extrem de frumoase elogii și afirmă că L. Casso era român după tată și grec după mamă (Mavro-Bîazi)⁸.

II

/DATA ȘI LOCUL NAȘTERII. 'STUDIILE. SITUAȚIA

MATERIALA

Din statul de serviciu al lui N. Casso, precum și din actul de naștere ce sî găsește în Arhivele Statului din Chișinău» Secția Nobiliară, Dosar No. 94 din 1826, *se*. vede că el s-a născut la 10 Mai 1/1839 în satul Ciufulești, județul Soroca, «din nobili hereditari».

Tot din acel stat de serviciu se poate vedea că N. Casso și-a făcut studiile la liceul Richelieu din Odessa, secția juridică, liceul acesta cuprinzînd, în afară de cursul secundar, și pe cel universitar, și Că a «terminat cuRsurile complete, ca dovadă slujind atestatul din 30 Iunie 1859 £u Nj. 69».

În amintirile "cercetătorilor vieții și activității sale se poate deduce că, după absolvirea liceului Richelieu, N. Casso a urmat facultatea de medicină la Paris, pe care însă nu a terminat-o, că el cunoștea 7 limbi și chiar ebraica și că cultura căpătată în liceu, el a căutat să și-o completeze atât prin autocultivare, mulțumită bogăției sale bibliotecii, cât și prin desele călătorii în străinătate⁹..

A. D. Rosenbaum care în calitate de inginer al Zemstvei Bălți și de supraveghetor al construcțiilor zemstviiale din județ, venea în destul de des în contact cu N. Casso, mărturisește că el «l-a auzit lî pe acesta exprimînd idei adînc filosofice care îl arătau ca pe un om foarte citit și cu o cultură vastă...', că el avea cunoștințe enciclopedice și că era cu un cap întreg mai sus decît mulți activiști ce s-au distins pe terenul Zemstvei de pe atunci»¹⁰. D-na Olga I. Crușevân afirmă că N. Casso primea la conacul său din Chișcăreni, de 3-4 ori pe săptămînă, diferite reviste străine, literare, filosofice, artistice și că se interesa foarte mult de știința inginerască, de arhitectură, de industria casnică, de agricultură etc.*

; ' ""^ Popescu – Șpineni. Op. cit., p. XI.

* Taube. *La politique russe d'avant guerre et la fin de l'empire des tsars, Paris,*" 1928.

• S. V. Kamenschi. Despre N. S. Casso, Bălți, 1921; Hristofor Clipa. Amintiri despre N. S. Casso, Folești, 1921.

»• A. D. Rosenbaum. Amintiri despre N. S. Casso, Bălți, 1920

.Iar Doctorul C. P. Hîncu adaugă că la Casso puteai găsi «multe gazete, reViste și cărți în toate limbile, afară de cea rusă».

N. Casso era căsătorit cu moldovanca Smaranda Dim. Bantiș (1846—1913), fata lui Dimitrie Ion Bantiș (1814— ?)" , fost mareșal al nobilimii din județele Chișinău—Orhei în 1863—1865, și sora lui Gheorghe Dim. Bantiș (1848—1888), fost și el mareșal al nobilimii din județul Bălți în anii 1884—1888¹*

Smaranda D. Casso avea, după tată, legături de rubedenie cu familiile vechi moldovenești Cantemir și Bașotă, precum și cu ramura Bantișeștilor rusificați, descendenți ai lui Bantiș ce a trecut în Rusia cu Dimitrie Cantemir în 1711¹³. Iar după mama sa Anastasia (n. în 1824), sora lui Vasile V. Pogor, unul din întemeietorii societății literare «Junimea» de la Iași, Smaranda Casso era nepoată . acestuia¹⁴.

(Bin statul de serviciu al lui N. Casso se vede că a moștenit de la părintele său moșia Chișcărenii «de 9000 desetine» de pământ, tfare moșie însă* avea în realitate, după cum se vede din actul de ipotecă din 21 martie 1903, suprafața de 9351 desetine¹⁵^

Tot din acel stat de serviciu rezultă că soția sa Smaranda i-a adus ca zestre, moșiile Boldureștii și Brătulenii din județul Chișinău, prima în suprafață de 2600 desetine, iar a doua de 3600, în toUj^OO desetine.

"^Tît privește conacul său din Chișcăreni, după afirmarea lui E. /V S. Kenigșatz, era o mare casă — un castel, ospitalier, frumos mo- H bilat, cu o bogată bibliotecă. «Castel în care se păstrau rare opere de ~~r-ariă~~». și o «galerie de tablouri». * Sfti privința conacului", construit după planul cunoscutului arhi- fect din Chișinău Bernardazzi-bătrînul/ avem o interesantă mărturie a D-nei Olga Crușevan, care povestește, că «N. Casso și-a clădit conacul după modelul «Chateaux sur Loire»./Acest conac a fost un fel de muzeu, în care se adunau obiecte prețioase și autentice franceze de la Renaissance pînă la Empire, obiecte care se raportau la tot ce privea interiorul».

Florile, mărturisește tot D-na Crușevan, erau un obiect de cult al lui Nicolae și al Smarandei Casso. «Așezarea buchetelor de flori |M, aduse dimineța la conac de grădinarul belgian, alcătuia un ade- i văigț ritual».

\ *lair* una din minunile conacului din Chișcăreni era parcul. Ră- f/jTosatur S. V. Kamenschi, care de multe ori vizitase acest conac, £ afirmă că «minunatul palat» avea un parc și o livadă de 56 desetine,.'

"Arhivele Statului din Chișinău. Secția Nobiliară, Dosar Nr. 57 din 1838, p. 32. (După Gh. Bezviconi Dimitrie I. Bantiș a decedat la 1879— *n. ale.)*

i² A. N. Krupenski. Scurtă schijă asupra boierimii basarabene, Petersburg, 1912, p. 28.

L. ¹³ Gh. Bezviconi, Boierimea Moldovei dintre Prut și Nistru., București 1940, p. 41.

14 Notițe din arhiva d-lui V. Panopol.

Dese ti ri a—2400 st. p.» circa 1 ha. 925 m. p

.Bg| Pentru înființarea parcului, N. Casso a adus pomi seculari din pădune, iar pentru plantarea lor a pus să se sape gropi uriașe. «Astfel, zice D-na Crușevan/ca. prin minune s-a /ridicat la Chișca- rem această seigneurie adevărată».

Cin mijlocul parcului, N. Casso a ridicat o movilă înaltă, spre vârful căreia: ducea un drum în serpentină «~~to-Orusevan~~». In vârful movilei, pe micul platou, fură .instalate mai multe bănci și o r- masă.

De pe acest platou, ca și de pe vârful masivului Măgura ce se află în apropierea Chișcărenilor, N. Casso, în ceasuri de amărăciune și de nostalgie, avea obiceiul să-și îndrepte privirile-'și gîndul spre Iași, vechea și scumpa lui capitală a Moldovei, parcă ar fi vrut.să ceară de la rudele și prietenii de acolo ajutor și încurajare, iar în schimb să le împărtășească suferințele fraților basarabeni, ce:^ac iri. robia muscălească^

IU

IN SERVICIUL STATULUI ÎN POSTURI
ONORIFICE

Primul post ce i s-a? încredințai Lui N. Casso a fost dregătoria I de asesor la Tribunalul Regional Iași (Bălți)— Soroca, în care a v funcționat de la 1860 pînă la 1863 și pentru care a fost ales de 'nobilimea județelor Iași și Soroca⁴,:

în 1862 îl găsim director onorific (pociotni smotritel) al Școlii Județene Nr. 2 din Chișinău⁵, iar de la 1863 pînă la 1865 — deputat în Comisia pentru orînduirea prestațiilor în Oblastia Basarabiei⁶.

4A. N. Krupenski, Op. cit., p. 10, 31.

5Cărțulia comemorativă (Pamiatnaia cnijca) a Oblastiei Basarabiei pentru anul 1862, p. 259 (Chișinău 1862).

6• ¹⁸ A. N. Krupenski. Op. cit., p. 10.

In a treia ședință a primei adunări generale a Zemstvei județene Iași (Bălți), din 4 Octombrie 1869, N. Casso este ales judecător de pace onorific.. În același post este reales în 1873, 1881, 1884, 1887 și 1890⁷.

In Adunarea judecătorilor de pace și a judecătorilor de pace onorifici din 28 Octombrie 1884, este ales președinte al Congresu- 1 lui judecătorilor de pace. din județul Bălți. La același post este

reales la 21 Octombrie 1887⁸. ' În 1888 N. Casso este ales mareșal al nobilimii din județul Bălți pentru o perioadă de trei ani. Această alegere se repetă încă de două ori: în 1891 și 1894. Astfel în ^fruntea nobilimii bă/lțene N. Casso rămîne din 1888 pînă la 1896⁹./ , Jt iâr , / ca/W¹¹

(INRIUIREA ZEMSTVEI IN BASARABIA

După 1861, **anul dezrobirii țărănimii ruse, mișcarea politico-** obștească zisă «**eliberatoare**», **era în toi. Prin ea se urmărea** reducerea puterii **tutolare și abuzive a autorităților centrale din Petersburg. În același timp se năzuia să se realizeze descentralizarea vieți* publice și să se înfăptuiască autoocîrmuirea locală în toate guberniile locuite de velicoruși (moscoviți).**

Ca imbold pentru această mișcare a slujit înfrîngerea Rusiei în războiul din Crimeea din 1854—1855, cînd s-au descoperit o mulțime de păcate grele ale centralismului birocrat din Petersburg și cînd toată lumea patriotică rusă s-a convins, că cu întunericul în care zăcea țara, cu lipsa de justiție, de școli, de presă liberă, cu robia țăranilor și cu nesfîrșitele și grozavele abuzuri administrative, ce dominau toată viața publică, Rusia nu va putea rezista, în caz de război, contra apusului luminat și civilizat²².

Pentru descongestionarea aparatului central administrativ, guvernul rus a fost nevoit să împrumute de la Englezi instituția Zel- fguvernement-ului, pe care a modificat-o conform condițiilor de' viață publică rusă și pe care în 1864 a introdus-o în viață sub numele de «Zemstvo».

La început Zemstva a fost introdusă numai în guberniile centrale cu populația curat velicorusă, iar în urmă și în unele eterogene. Intre acestea din urmă a fost și Basarabia, care în sferele conducătoare din Petersburg era considerată ca «blagonadiojnaia» (hesus- pectată politicește) și destul de rusificată.

In atribuțiile Zeinstvei intra ridicarea economică, culturală și sanitară a populației rurale. Zemstva avea dreptul să aleagă pe judecătorii de pace, să alcătuiască tabloul membrilor Curtii cu juri, să numească pentru nevoile județului ingineri, medici, veterinari, agronomi, învățători și alți funcționari; să participe prin delegații săi în consiliile județene și guberniale ale învățărîntului; ca să construiască școli, spitale, dispensare, șosele, poduri și să înființeze puncte agronomice, să îngrijească de înmulțirea și îmbunătățirea raselor de cai, de vite cornute, de oi, etc.

Primele adunări ale Zemstvelor județene din Basarabia au avut loc în Octombrie 1869, iar prima adunare generală a Zemstvei Provinciale (de «Oblastie») s-a deschis la 12 Noiembrie același an.

Primul președinte al Upravei Zemstvei provinciale (Uprava era un fel de Consiliu de Miniștri) a fost Constantin Ignatie Pissar- jevschi, un mare «moldovanofil» (mama lui era moldovancă), iar primii membri ai acestor Uprave au fost aleși: Gheorghe Leopold

7 Statul de serviciu. ⁸ Statul de servic/u., " A. N. Krupenski. Op. cit, p. 28.

817 '->manda nr, 1127257

•Prima adunare generală a Zemstvei Bălți a fost deschisă de Chiriac V. Leonard, mareșalul județelor Iași (Bălți)--Soroca, la 2 Octombrie 1869. Președinte al Upravei a fost ales același Chiriac V. Leonard, iar ca membri ai Upravei județene — Iacob L. Pin- kenzon, Eugenie I. Kvjatcovschi și administratorul plășii Slobozia Bălți («volostnoi siarșina»).

I Aceeași adunare generală bălțeană a ales ca deputați (glasni), pentru Adunarea generală provincială, pe primul Costache D. Moruzi, Chiriac V. Leonard, Gheorghe L. Rîșcanu-Derojinski, Constantin Ignatie Pissarjevschi, C. D. Leondari și N. Gh. Catargi²³.

V

ÎNRÎUIRIREA ZEMSTVEI ASUPRA VIEȚII LOCALE BASARABENE

Pînă la deschiderea în Basarabia a instituției Zemstvo, aproape toate funcțiile de stat în această provincie, ca justiția, administrația și școala, se aflau în mîinile cinovnicilor ruși.

Cu introducerea Zemstvei, situația se schimbă mult în favoarea elementului local moldovenesc și viața publică ia un ritm nou, care amintește autonomia Basarabiei din anii 1818—1829.

Iată cum zugrăvește răposatul avocat E. S. Kenigșatz înviorarea vieții obștești în județul Bălți, în urma introducerii așezămintelor Zemstvei:

r «La începutul anilor 1870, cînd județul Iași fu botezat «județul Bălți», introducerea Zemstvei în acest județ a stîrnit, în atmosfera mucegăioasă locală, o mare înviorare.

Apare o pleiadă întreagă de oameni noi, cu o largă inițiativă, oameni care renunță la cariera foarte ademenitoare ce se deschide înaintea lor și care se consacră cu tot sufletul intereselor locale ale ■ținutului.

7 Statul de serviciu. ⁸ Statul de servic/u., " A. N. Krupenski. Op. cit, p. 28.

817 '->manda nr, 1127257

9Î^IMBBIHKW-

i/ Numele kneazului C. D. Moruzi, a lui Chiariac V. Leonard și a lui Nicol^erStepanovici Casso, sunt strîns legate de tot ce a făcut Zemstva locală în județ și mai ales de dezvoltarea diverselor instituții culturale în această parte a Basarabiei.

Trăsătura caracteristică a acestor activiști energici și luminați, a fost deosebita lor atenție pentru vechile deprinderi ale populației băștinașe.

Ei duceau o luptă crîncenă contra cinovnicimii ruse venetice, •care căuta să introducă viața locală în cadrele generale ale vieții statului rus, nu numai administrația, ci și școala și chiar biserica.

îmi aduc aminte de senzația produsă, la deschiderea așezămin-

i Colecția Zemstvei Basarabene (sbornic), Nr. 1 din 1817 (Chișinău) p. **49 și 150**. HUI ELJB.259 telor Zemstvei, de discursul kneazului Moruzi rostit în limba fran- cezJLieJLvorbea prost rusește). ■ > LPrator distins, diplomat după studiile sale, el s-a dovedit a fi un ^luptător de temu« Administrația ylocală, scontînd legăturile sale de rubedenie cui marii demnitari de la centru, fu silită să țină socoteală de persoana lui¹⁰. / _ V

Apariția pe scena vieții locale a lui Nîcolae Stepanovici Casso^ persoană cu concepții occidentale («zapadnic»), supranumit «filosoful de la CHIșcăreni», a creat o epocă întreagă. J^Figura lui impunătoare, vocea puternică și pătrunzătoare șl lupta hotărîtă contra bunului plac administrativ, au unit în jurul său ,un grup întreg de activiști localii, care toți s-au ridicat pentru apărarea intereselor populației băștinașe, precum și a tradițiilor loca-

Si

^ Filipicile lui înflăcărate, rostite în adunările nobilimii și ale Zemstvei, îndreptate contra încercărilor guvernamentale de a împiedica pe basarabeni să activeze pe terenul școlar, administrativ și judecătoresc în Basarabia, au fost luate în considerație de către cei în drept, provorînd o serie de denunțuri speciale Centrului.

Numai mulțumită puternicului bloc unit al luptătorilor locali din Zemstvă, precum și în parte, spiritului libera! al timpului, afa- Ți cerea s-a terminat numai cu o corespondență agitată și cu o supra- veghere sporită.

jy^Energic și cu o rară capacitate de muncă, el transforma cuvîn- 'iul m fapte și dacă de pe atunci numărul școlilor și ale punctelor agronomice au sporit mult, aceasta e marele merit a lui N. Casso. .

O deosebită atenție din partea sa a fost îndreptată spre chestiile spitalicești. Spitalul central din Bălți, care era în același timp și clinică, construit de el după mo/ielele din Occident, a fost o adevă rată bingacere pe,nlru ^re^iune... i

l -Pentru nevoile județului#ău creat interes și atenție. Pe tărîmul Zemstvei au apărut muncitori din toate clasele și din toate păturile obștești.

Se simțea evoluția nu numai a ideii, oi și a realizărilor. Se urmărea păstrarea tradițiilor moldovenești. în saloane răsuna graiul moldovenesc, iar în sinul țărănimii s-au menținut «obiceiurile pă- mîntului», recunoscute și consfințite de noile așezăminte judecătorești.

Absenteismul basarabenilor și pelerinajul lor la centru în căutarea posturilor de serviciu, au scăzut în mod simțitor.

Instituția nouă a Zemstvei, așezată pe linie bună, a dat tinere-/ lor generații de lucru, acasă la ei

.~~Castelul~~ lui Casso din Chișcăreni, spațios și mobilat frumos, cu o bogată bibliotecă, cu rare opere de artă, și-a deschis larg ușile și acolo s-a stabilit lozinca zilei: «Unirea basarabenilor la muncă pentru Basarabia»^.

VI

NI COLA E CASSO — POPORANIST

^Activitatea lui N. Casso în Basarabia coincide cu puternicul curent social, zis poporanist, din Rusia Centrală.

Poporanismul acesta s-a născut în anii 1870 și în publicistica rusă a fost reprezentat prin scriitorii Zlatovratschi, Nefedov, Nau- mov, Zasodimschi, Cavelin, Efîmenco, A. N. Enghelgardt, în parte prin Leon~~N~~. Tolstoi, și mai ales prin gruparea colaboratorilor revistei «Russcoie Bogats.tv» («Bogăția Rusă»), în fruntea căreia de la 1890 a stat N. C. Mihaiîovschi, cunoscutul sociolog rus, iar după el cunoscutul scriitor VI. G. Corolenco.

In ce consta poporanismul? Cuvîntul acesta era sinonim ctTcu- vîntuldemocrație și însemna, în genere, interes pentru popor.

După expresia lui N. Mihaiîovschi, «boierii ce se căiesc, își închină toată viața lor pentru a ispăși vina seculară față de țaran».

Ei caută să studieze poporul și) să se apropie de el.

Generația intelectualilor ruși din anii 1870 și următorii, adînc pătrunsă de ideile altruiste, și-a făcut educația pe articolele lui N. C. Mihaiîovschi, pe care îl considera printre cei mai de seamă conducători ai săi¹¹.

Tinerii din cele mai nobile și chiar aristocratice familii, sub influența poporanismului, devenit ulterior mistic, pentru a ispăși măcar în parte păcatele părinților și a bunicilor lor, care muriseră ca exploatatori ai muncii forțate a țăranilor robi,— părăseau viața ușoară și plăcerile legate de privilegiile clasei dvorenești și cu pașapoarte false «coborau în popor».

Pentru a cîștiga încrederea acestuia, ei se îmbrăcau țărănește, trăiau țărănește, își însușeau meseriile folositoare țăranilor, îi ajutau pe țărani la nevoie cu mijloacele și cunoștințele lor, încercînd să-i ridice culturalicește și materialicește.

10 In afară de legăturile de rubedenie cu demnitarii de la Petersburg, cneazul C. D. Moruzi, în 1862, avea deja rangul de kamer-iunker al Curții Imperiale (vezi Cărțulia Comemorativă p. 1862, p. 241). Apoi el era căsătorit cu nepoata lui Ionijă Vodă Sturdză și poseda moșile Ciripcău (Soroca), Di- nuțenii, Valea Mare (Bălți), Vadu lui Isak și Manta (Cahul), N. R.

11Dicționarul enciclopedic rus Brokhaus-Efron voi. 40.

Totodată unii din acești «tineri pocăiți», căutau să convingă pe țărani, că toată mizeria și robia lor se datoresc regimului absolutist și despotismului țarilor.

De^ aceea acești, tineri adeseori erau. urmăriți de ohrana țaristă, arestați, întemnițați și exilați în depărtările Siberiei.

Unul din aderenții. curentului poporanist în Basarabia a fost Zamfir C. Arbore, pe vremea când era încă student. El singur mărtu-risea la bătrînețe, că mulțumită acestui curent a devenit «democrat pînă în vîrful unghiilor și pînă în măduva oaselor»¹².

Suntem convinși că profesorul C. Stere, în tinerețe «narodovo- leț»¹³ a fost influențat și el de doctrina lui N. C. Mihailovschi, pe cînd se afla în Siberia (Gubernia Tobolsk) și sub influența acestei doctrine și-a scris cunoscuta lucrare «Social-democratism sau Poporanism?».

Credem că sub aceeași influență se găseau mulți intelectuali basarabeni. Dintre aceștia Mihail V. Stroescu construiește la moșia sa Stolnicenii (Bekir) din județul Bălți, un spital model și un dispensar exclusiv pentru țărani, și pentru întreținerea lor lasă prin testament circa 900 desetine pămînt arabil, pădure, iazuri, mori, etc.¹⁴. Iar cunoscutul mecena Constantin T. Kazimir cheltuiește anual mai bine de 100.000 ruble pentru ajutorarea studentelor și studenților săraci, fără deosebire de clasă socială, de naționalitate și confesiune, numărul bursierilor săi atingînd cifra de 500¹⁵.

Nu știm dacă N. Casso a fost influențat de poporanismul rusesc. Suntem înclinați a crede că poporanismul său se datorește altor cauze. Poate curentelor democratice din Apus, cu fruntașii și reprezentanții cărora el putea să facă cunoștință în desele sale călătorii prin străinătate.

Nu este exclus că N. Casso să fi devenit poporanist sub înrîuri- rea naționalismului său. Căutînd să pună acest naționalism în practică, el nu putea să nu se convingă, că majoritatea zdrobitoare a nației moldovenești din Basarabia o alcătuiesc mazîlii, răzeșii și mai ales țăranii moldoveni. Naționalismul său a putut deveni astfel democratic sau poporanist.

In orice caz, după cum mărturisesc contemporanii lui, N. Casso pe lîngă că era un mare naționalist, era și un mare democrat sau mai bine zis demofil, un mare poporanist («narodnic»), wfe bună parte din viața sa el și-a închinat-o nevoilor țărănimii I A moldovene, năcăjită și oropsită de soartă, căutînd nu numai să o [/ '. deștepte naționalicește, ci și să o ridice și culturalicește și economi- \ cește.y

Inginerul A. D. Rozenbaum mărturisește că N. Casso «iubea foarte mult poporul de jos, care în permanență venea la el după sfaturi»; ' / că «N. Casso se purta cu el cum se poartă o bună dădacă cu copiii»; că «el descurca micile neînțelegeri și certuri între consătenii săi; îi învăța cum trebuie să-și caute dreptatea», ,etc.—

«în Zemstvă totdeauna intervenea pentru dezvoltarea medicinei zemstviale,

pentr

udeschiderea în județ ^ cît mai multe dispensare și spitale pentru populația rurală»---

Iar doctorul C.P. Hîncu adaugă că «pentru a scrie jalbele țăranilor către autoritățile respective, N. Casso întreținea un om speciaib»-

Avocatul Stanislav V. Kamenschi spune că N. Casso era «poporanist (narodnic) și moldovan adevărat... Ca deputat (glasnii) în Zemstvă, sprijinindu-ke pe simpatiile mazililor, răzășilor și țăraniilor, el pretutindenii susținea interesele lor. Pentru ei, ușile casei sale erau deschise și el îi ajuta nu numai cu sfatul, ci și cu mijloace bănești».

^^Fîîrîcl ales mareșal al nobilimii, el a stăruit să sporească număr uT școlilor în județ și a construit spitale model la Bălți și Flă- mînzeni, plătind pentru aceste construcții zeci de mii de ruble din mijloacele sale proprii...»/

«Ca președinte al Congresului judecătorilor de țace, continuă Stanislav Kamenschi, N. Casso a fost drept în sentințele sale șli totdeauna, cînd era. cazul, dădea preferință celor slabi față de cei puternici și celor săraci față de cei bogați».

Judecătorul C. Crupoviatchin mărturisește că ograda lui N. Casso totdeauna era plină de țărani și răzeși, veniți din toate colțurile Basarabiei să-i ceară sfaturi.

Foarte interesante detalii, privitor la activitatea lui N. Casso în folosul obștesc și mai ales în folosul celor muți și obijduiți, ne dă doctorul C. P. Hîncu. El adeverește că. cele mai bune spitale, și anume cele din Bălți ș.i Flămînzeni, au fost construite cu ajutorul lui N. Casso, care primise mandat de la Adunarea Zemstvei să conducă personal construcțiile acestor două spitale.

Pentru construcția spitalului din Bălți, N. Casso, care nu avea încredere în inginer,iîi și arhitectii ruși și care era un admirator al Occidentului civilizat, a comandat planurile nu unui arhitect rus, ci unui arhitect german, anume Nis din Drezda.

12A. Frunză. Zamfir Arbore. în revista «Viata Basarabiei» Nr. 5—6 din 1936, p. 196.

13Adică partizan al partidului revoluționar «Narodnaia volia» (Voința Poporului). Vezi: A. A. Iordanschi. Roumânia. Moscova—Leningrad, 1926, p. 295.

14Vezi testamentul său din 1889. In arhiva Zemstvei Bălți.

15 yezî volumul închinat lui C. T. Kazimir de foștii lui bursieri: «O cununi pe mormîntul lui C. T. Kazimir». Vezi și Paul Vataman. Figuri Sorocene. So- roca, 1939. p. 219.

Iar pentru studierea celor mai bune clădiri de spitale, N. Casso trimite pe «tehnicul» Zemstvei din Bălți A. D. Rozenbaum, nu la Odessa, Moscova, Kiev sau Petersburg, ci la Viena, Paris și ^Berlin.

Studierea durează mai bine de două luni de zile și fiindcă Zemstvă nu prevăzuse fonduri pentru acoperirea cheltuielii acestei călătorii de studiu, N. Casso o acoperă din mijloacele sale pro- ~~P~~^{Pr}~~V~~

~~f~~^f~~Chiar simplii zidari, pentru~~ construcția spitalului, sunt aduși de el'din străinătate.-

Cît privește~femnăria necesară construcției, ca uși, ferestre, podele, scaune, mese, bănci, etc., ea numai în mică parte fu comandată la Odessa. Partea cea mai mare a fost comandată în Germania, la Breslau. Tot la Breslau au fost comandate lespezile pătrate pentru o parte din podele și pereți, geamurile pentru ferestre, ~~căloriferele,~~ cazanele pentru încălzit apa, ventilatoarele, etc., ~~ete~~

In Iulie 1889 s-a început construcția corpului principal al spi- ■ talului. Cînd spitalul a fost gata, Chiriac V. Leonard, rivalul lui N. || Casso, în calitate' de președinte al Comisiei de supraveghere a con- strucției, l-a vizitat în prezența doctorului C. P. HîncU, a cercetat în mod amănunțit construcția, a admirat-o, găsind că totul e făcut solid, cinstit și ieftin și s-a exprimat că «spitalul este cel mai bun din toată Basarabia».

Adunarea generală a Zemstvei, cerînd.lui N. Casso justificarea tuturor cheltuielilor, el prezintă actele justificative, din care reiese ; că peste suma aprobată de Adunarea precedentă pentru construc- fcia spitalului, N. Casso a cheltuit din punga sa proprie încă 19.000 de ruble.

Ulterior, după modelul Spitalului din Bălți, s-a construit unul și mai bun la Hâjdieni (Bălți) din fondurile «mănăstirilor închinat».

VII

NICOLAE CASSO — FILANTROP

La școala sa moldovenească din Chișcăreni, N. Casso avea cam 1 Vreo sută de elevi și eleve. /

Dintre aceștia el a ales vreo 30 pe care i-a trimis, pe socoteala lui, să-și continue studiile la școlile ținutale și secundare, iar din- tr-acești 30 s-au dovedit capabili pentru școlile superioare numai șapte. Acești șapte, întîi și-au făcut studiile la liceul din Iași, apoi au fost trimi^QaJLJiiyersitatea din-Paris⁸¹.

Din numărul acestor șapte, făceau parte băieții de mazîli Acci-

baș și Drochianu din satul Bogheni jud. Bălți și Serghei Rădăuța- nu din comuna Flămînzeni (Bălți)¹⁶. Iar din regiunea Chișcăreni- lor, după studii speciale la Paris, au ieșit două talente marcante: sculptorul Landovski și pictorul Roșcovanu¹⁷.

Găsindu-1 pe Rădăuțanu, dintre toți bursierii săi, mai simpatic ca alții, N. Casso l-a înzestrat cu o moșie de 500 desetine în apropierea Chișcărenilor, în regiunea zisă «Bohătoaie»¹⁸, iar la bătrîne- țe l-a însărcinat cu conducerea moșiilor sale. Aceșta reiese și dintr-o scrisoare a lui N. Casso către S. Rădăuțanu din 23 Decembrie ~~1892~~¹⁹.

N. Casso se îngrijea foarte mult de combaterea bolilor și epidemiilor diin Chișcăreni și din alte sate din împrejurime. Dacă acolo cineva se îmbolnăvea, el imediat trimetea pe doctorul casei sale Ca-listrat Hîncu, care era și șeful Spitalului Bălți. Acestuia îi plătea pentru fiecare vizită la bolnavi.

În îngrijirea bolnavilor, N. Casso nu făcea nici o deosebire de religie sau naționalitate. Evreii șiî rușii erau îngrijiți la fel ca și moldovenii.

Adeseori, spune Dr. Hîncu, țăranii abuzau de bunătatea lui N. Casso, rugînd să fie chemat doctorul pentru «orice fleac».

Bolnavii care nu puteau fi îngrijiți și lecuiți acasă la ei, sau în spitalele județului, erau trimiși de N. Casso, pe contul lui propriu, cu un conducător special, la doctorii și spitalele din Chișinău, Odessa sau de cele mai multe ori la Iași (la Spitalul S'f. Spiri- don)²⁰.

De asemeni, N. Casso se îngrijea și de dezvoltarea normală fizică a țăranilor săi. Pe copiii lor slabi fizicește îi trimitea la Odessa, unde el

¹⁶ Hristofor Clipa. Amintiri despre N. S. Casso, Fălești, 1921, Vezi și Pr. Paul Mihailovici. Fapte trecute și basarabeni uitați, Chișinău 1938, p. 54.

¹⁷_ 33 pîga Crușevan. Nicolae Casso, București 1934. Despre Landovski și Roșcovanu D-na O. Crușevan ne-a comunicat verbal.

¹⁸ai D. S. Porfirie Fală, ne-a comunicat aceasta verbal.

¹⁹ Vezi și ziarul Bessarabschia Gubernschia Vedomosti, Anexe, Nr. 28 din 1912, de unde ar reieși că S. Rădăuțanu a fost înzestrat de către N. Casso cu 831 desetine în localitatea Roșioara.

²⁰fi Dr. C. Hîncu. Din amintirile mele despre viața lui N. S. Casso, Bălți 1920,

avea arendată o bucată de mal al unui din Umanele de lângă mare (lacurile ou nămol²¹).

Soția lui N. Casso, «Cucoana Smaranda», după mărturia lui P. Fală și C. Crupoviatchin, toată viața ei s-a ocupat cu îngrijirea și lecuirea copiilor de țărani.

Ceva mai mult: N. Casso avea în curte un om special care trebuia să aibă grijă de cîinii pripășiți, pe care avea datoria să-i hrănească, sau dacă erau bolnavi, să-i lecuiască. De aceia dinii se adunau în ograda conacului boieresc cu sutele²².

Cu țăranii de pe moșiile sale N. Casso se purta «ca un adevărat părinte»²³. Pe cei tineri și săraci îi ajuta cu bani, le dăruia cîte o pereche de boi, cîte o vacă. Celor sinistrați, în urma unei inundații sau unui incendiu, le refăcea sau le repara casele și acaretele.

De asemeni, îi ajuta la nunți și în caz de moarte. Pe tinerii însurăței săraci, îi înzestra nu numai cu vite și unelte de gospodărie, ci și cu case și chiar cu pămînt²⁴.

Dacă cineva se plîngea că are vreo nevoie sau vreun necaz, i se răspundea: «Du-te la Cașu și el te va ajuta» (Dr. C. Hîncu). Cîta încredere aveau țăranii în N. Casso, se vede din faptul că ei, înainte de căsătoria flăcăilor sau a fetelor lor, se adresau lui «cuconu Neculai», cerîndu-i sfatul, dacă ar fi bine ca fata cutare să se mărite cu flăcăul cutare, sau flăcăul cutare să ia pe fata cutare. «Și cum zicea cuconu Neculai, era sfînt» (C. Crupoviatchin)

.NICOLAE CASSO — NAȚIONALIST UNIONIST

~~După~~ cum am spus mai sus, N. Casso termină liceul Richelieu din Odessa în 1859, adică cînd împlinește vîrsta de 20 ani.

Începutul activității sale pe tărîm obștesc coincide, pe de o parte, cu marele eveniment al Unirii Moldovei cu Muntenia din 1859, iar pe de alta cu marea mișcare din Rusia Centrală, cunoscută în istorie sub'numele de «mișcarea eliberatoare» (osvoboditelnoe dvi- jenie).

Sub irifluența acestor două mari curențe se afla tineretul intelectual moldovenesc din Basarabia, care reprezenta de abia a doua generație a moldovenimii basarabene de la anexarea provinciei dintre Prut și Nistru de către ruși.

Amintirile despre Moldova, de la care Basarabia fusese ruptă în 1812, încă nu dispăruseră, precum nu dispăruseră nioi obiceiurile, nici datinele vechi strămoșești, nici tradițiile, iar limba moldovenească încă nu fusese înlocuită în casele boierești prin cea rusească. Acest tineret, mai ales cel care își făcuse studiile în universitățile ruse, era în așteptarea marilor reforme sociale, administrative, judecătorești, etc., care trebuiau să se introducă-~~șii~~ în Basarabia²⁵.

În 1861 în Rusia țarul Alexandru II decretează dezrobirea și împroprietărirea țăranilor. Deși în Basarabia robia țăranilor dispăruse încă în 1749^{41a} pe timpul lui Constantin Vodă Mavrocordat, totuși mulți latifundiari basarabeni se agită pe chestia împroprietării clăcașilor. Se alege chiar o delegație, în frunte cu mareșalul nobilimii basarabene Mihail A. Cantacuzino, cu însărcinarea de a interveni pe lîngă țarul Alexandru II, ca legea din 19 Februarie 1861 să nu aibă efect asupra Basarabiei, pe motivul că clăcașii basarabeni nu sunt și nu au fost robi ca în Rusia, ci «plugari liberi». «În societatea basarabeană, zice P. A. Crușevan (op. cit. 372—373), pe tema aceasta se duceau discuții pasionate și interminabile».

Intervenția delegației însă nu reuși²⁶ și reforma agrară, introdusă în Basarabia prin Ucazul Imperial din 14 Iulie 1868, se aplică, ca și în Polonia și Lituania, într-o măsură mult mai largă și mai favorabilă țăranilor noștri, decît în Rusia Centrală. Pe cînd în Rusia Centrală s-a dat de fiecare cap de familie cîte 1—IV2 deseti- ne, în Basarabia 7—16.

Bineînțeles, scopul era politic-' atracția simpatiei maselor țărănești pentru Țar și Rusia țaristă²⁷. In 1864 se introduc în Rusia Centrală regulamentele noi (novî

²¹Hristofor Clipa. Vezi și N. G. (Nicolae Gafenco): Trecutul Basarabiei. Ni- colae Stepanovici Casso, Chișinău 192?6, p. 7.

²²C. Crupoviatchin. Amintiri din viata lui Nicolae Casso, Chișinău, 1921.

²³Eufros-ina Rădăuțanu. Interviul autorului acestui studiu la 29. XI. 1929 în Chișinău. >

²⁴C. Crupoviatchin. Amintiri din viața lui N. Casso, Chișcăreni 1921.

²⁵P. A. Crușevan. **Basaraba**, Moscova, 1903, p. 372. ⁴⁸**I. Nistor**. Istoria Basarabiei, Cernăuți 1923, p. 226.

²⁶**Ibidem**, p. 312. **Vezi și Z. Arbore. Basarabia în sec. XIX**, București, 1898, p. 132 și urm. **Vezi și A. N. Krupenski. Op. cit., p. 48 și legea din 14 Iulie 1868.** 1

²⁷**Z. Arbore, Op. cit., p. 132.**

eustavî) privitoare la reorganizarea justiției pe noi temelii, precum și statutele procedurale civil și penal.

Apoi urmează celelalte mari reforme, ca: Zemstva, Dumele orășenești, legea presei, reorganizarea poliției, etc. În Basarabia toate aceste reforme se introduc ceva mai târziu.

Tineretul nostru moldovenesc care își făcuse studiile în școlile- înalte din Odessa, Chiev, Moscova, Harcov, Petersburg și în alte centre-~~culturale~~ ruse, unde domina atmosfera reformelor eliberatoare, aflându-se sub vraja acestor reforme, nu putea fi contra împroprietăririi țăranilor basarabeni, afară doar de mici excepții, mai ales că și în Principatele Unite reforma agrară se înfăptuise încă în 1864.

În afară de chestiile ce se discutau în cercurile politice și culturale din Rusia Centrală, în sinul tineretului intelectual basarabean se ridică și se discută și chestii cu caracter pur local, ca limba moldovenească în școală, administrație, justiție și biserică, ca înființarea unei rețele întregi de școli primare, de spitale și dispensare, de puncte agronomice etc.

Din corespondența lui Iancu Străjescu, fost membru al Academiei Române, cu Ștefan C. Gonata, fost și el membru al Academiei Române, corespondență ce vom publica-o în alt studiu ce pregătim, apoi din dosarele secrete ale Guvernatorilor militari din Chișinău²⁸, precum și din «Mesagerul Oblastei Basarabiei» («Besarabschia Oblastnîia Vedomosti»), organ săptămînal al autorităților ruse din Basarabia, partea neoficială, pentru anii 1862—1867,— reiese clar că tineretul intelectual moldovenesc de pe atunci se ocupa, în modul cel mai serios, de înființarea la Chișinău a unei tipografii moldovenești (I. V. Cristi în 1862), de scoaterea unui ziar moldovenesc (Gh. S. Gore în 1863), de publicarea unui «abecedar român» și a unei «Istории Naturale» (Șt. Gonata), de tipărirea unei «Istории a Românilor», de organizarea unor transporturi de literatură rusă privitoare la Basarabia din Rusia în România, etc., etc.

Astfel naște în Basarabia curentul naționalist și chiar separa-. / tist, nutrit bineînțeles, în cea mai mare parte, de marele eveniment ^w

28L. T. Boga. Lupta pentru limba română și ideea unirii la românii basarabeni după 1812, Chișinău, 1932, p. 30.

Unirii Moldovei cu Muntenia (1859).
 în fruntea acestui curent, între alții, se află și Nicolae St. Cas- so. Aceasta ne-o dovedește următorul document oficial rus, deși «foarte secret».
 Guvernatorul General al Novorosiei și al Basarabiei, P. E. K^tzebue, la 23 Mai 1863 trimite Guvernatorului din Chișinău, baronului Vellio, următoarea adresă:
 «Am primit o informație cum că nobilimea basarabeană, pregă- tindu-se a redacta o adresă împăratului cu prilejul evenimentelor din Polonia²⁹, este împiedică de opoziția partidului bierilor ca- ie visează să restabilească nația moldovenească în Basarabia, în vederea apropierii împrejurărilor, care ar da nației dreptul a cere Unirea cu Moldova. 4 In fruntea acestui partid stau: Secretarul Adunării Deputaților Nobilimii Alexandru Cotruța, fratele său Carol Cotruța, judecător la Tribunalul Regional Chișinău—Orhei, doi frați Casso⁴⁶, fiii lui Ștefan Căso, doi frați Ioan și Constantin Cristi, Constantin Cazimir și fiul său student⁴⁷.
 Rog Excelența Voastră să mă încunoștiințați, în ce măsură informația aceasta merită crezare».

(ss) P. Kotzebue⁴⁸.

Că această informație corespundea adevărului și «merita crezare», se poate constata din altă adresă secretă a aceluiași Guvernator General Kotzebue, și anume din 21 Martie 1864 către generalul Antonovici, Guvernator al Basarabiei.

Iată ce afirmă Kotzebue, între altele, în această adresă: «Moldovenii din Chișinău, tineri din bune familii, au legături cu Iașii și Bucureștii, pentru Unirea Basarabiei cu Principatele»⁴⁹.

Vasăzică, N. Casso, la vârsta de 24 ani, împreună cu alți moldoveni, tineri din bune familii, se găsea în fruntea «partidului boierilor moldoveni care visau restabilirea nației moldovenești din Basarabia, în vederea Unirii Basarabiei cu Moldova», care aveau legături cu Iașii și Bucureștii, pentru Unirea Basarabiei cu Principatele și care făceau nobilimii basarabene «opoziție», pe tema trimiterii țarului Alexandru II a unei adrese slugarnice de felicitare, cu prilejul înăbușirii revoluției poloneze (1863), provocată, după cum se știe, de regimul asiatic moscovit și de politica blestemată de deznaționalizare forțată.

În afară de adresele oficiale și secrete de mai sus, naționalismul lui N. Casso se poate constata și din următoarele documente și fapte.

1. În «Amintirile din Junimea» de Iacob Negruzzi, spicuim următoarea informație: «găsindu-se pe atunci în Iași Nicu Cassu, proprietar bogat în Basarabia și nepot al lui Pogor, el se hotărî să puie principalul capital pentru cumpărarea tipografiei lui Cozadin și să o lese în întrebuințarea Junimei» (p. 76).

Vasăzică, N. Casso depune principalul capital pentru cumpărarea tipografiei lui Cozadin și o dăruiește «Junimei».

Bineînțeles, dacă N. Casso nu ar fi fost naționalist, nu făcea acest gest cu cumpărarea tipografiei.

2. Într-o ciornă a veniturilor «Junimei» din anii 1865—1866, gă-

48 Nicolae și Aristide ~~Casso~~. N. ~~R.~~⁴⁷ P. C. Cazimir. N. R.

⁴⁴ L. T Boga. Op. cit., p. 31.

²⁹ Înăbușirea revoluției poloneze din 1863 de către namestnjeul Muraviov, poreclit «Spînzurătorul» (N. R.). f

No

sim înscris cu mîna lui Titu Maiorescu pe N. Casso cu «donăția de I 108 ruble³⁰.

3. Răposatul Sever Zotta în cartea sa «La centenarul lui Vasile Alecsandri 1821—1921» (Iași 1921), pagina 89, printre membrii «Junimei» îl pomenește la Nr. 28 și pe Nicolae Casso, intrat în societatea /literară «Junimea» în 1865, adică la vîrsta de 26 ani.

Putea oare N. Casso, dacă nu ar fi *f5și" nat ion al ist, să intre într-o societate, chiar literară, din străinătate, știind că acest lucru, fără avizul autorităților ruse, este strict interzis?

Se știe, că Ștefan C. Gonata și Alexandru Tadeu Hajdău, numiți In 1867 membri ai «Societății Literare» din București, devenită ulterior Academia Română, au fost siliți să renunțe «de bună voie» la această calitate³¹.

4. In arhiva D-lui Vasile Panopol, o rudă a lui Vasile Pogor, care era unul din întemeietorii «Junimei», s-au păstrat cîteva socoteli •din 1871, scrise de mîna lui V. Pogor, relativ la librăria «Junimei», în care socoteli, între membrii «Junimei», sunt trecuți Nicu Casso «c.u 200 galbeni și D. Bantîș (Dimitrie Teodor Bantî-ș, vărul Smarandei Casso) cu 100 galbeni, deși Bantîș în mod oficial niciodată ti-a făcut parte din societatea «Junimea».

Ținem să mulțumim D-lui V. Panopol și pe această cale, atît pentru amabila comunicare a datelor prețioase de mai sus, privitoare la N. Casso, cît și a spiței neamurilor Cerchez, Pogor și Bantîș³².

5. «Adevărul Literar și Artistic», Nr. 159 din 23 Decembrie 1923 reproduce, dintr-o colecție de stampe ale Academiei Române, un tablou cu fotografiile membrilor «Junimei» din anul 1873, în număr de 41. Intre aceste fotografii, la Nr. 37, o găsim și pe acea a compatriotului nostru basarabean N. Casso. Identificarea membrilor «Junimei» a fost făcută de Iacob Negruzzi.

înfiiințarea de școli moldovenești

Dar N. Casso nu era omul care să se mulțumească cu modesta activitate la «Junimea» din Iași. El ardea de dorință să activeze pe terenul național în Basarabia.

Toți contemporanii care au cunoscut activitatea sa, în unanimitate mărturisesc că N. Casso, pe socoteala sa proprie, în contradicție cu legile ruse în vigoare, a înființat la Chișcăreni o școală primară moldovenească,- unde învățau cam vreo sută de băieți și Fete de săteni.

30" Vezi a) revista Convorbiri literare, I. V. 1938, p. 10, și b) Gh. Bezviconi. Din alte vremi, București 1940, p. 30.

31> Li viu Marian. A. T. Hajdău și Academia Români, București, 1932, p. 27.

32■ Despre familia Bantîș vezi în Arhivele Statului din Chișinău, secția nobilimii, dosarul nr. 57 din 1839.

A. N. Krupenski, fost mareșal al Basarabiei, care era căsătorit cu nepoata lui N. Casso, fata lui Aristide Casso, Eufrosinia, afirmă că școli moldovenești au fost înființate de N. Casso, pe toate moșiile sale.

D-na **Olga I. Crușevan** afirmă, că în total au fost înființate de N. Casso 5 școli primare moldovenesti.

Ca învățător la școala din Chișcăreni, după mărturia d-nei Eu- frosina I. Rădăuțanu, născută Balic, a funcționat un oarecare Buto- vici⁸³.

Alții însă afirmă, că acolo au predat și învățătorii invitați de la Iași³³.

In școala aceasta N. Casso stăruia să se dea elevilor și elevelor, în afară de meșteșugul de a citi și a scrie românește cu litere latine, cât mai multe cunoștințe agricole și gospodărești³⁴.

Cînd arnume au luat ființă aceste școli, nu am putut stabili. Socotind însă după vîrsta d-nei E. Rădăuțanu, care și ea a învățat la școala moldovenească a lui N. Casso din Chișcăreni, putem presupune cu aproximație că aceste școli au putut funcționa între 1870 și 1875.

În orice caz, ele au funcționat doi ani de zile și apoi au fost închise de autoritățile școlare ruse.

D-na E. Rădăuțanu, fiica preotului din Chișcăreni Ion Balic³⁵, își amintește că, în afară de Serghei Rădăuțanu, viitorul ei soț, băiat de mazil din satul Flămânzeni jud. Bălți, în școala moldovenească din Chișcăreni a mai învățat și Varvara Badima, mama cunoscutului doctor din Chișinău Derevenco.

Serghei Rădăuțanu a fost trimis de N. Casso să-și continue studiile la liceul din Iași, apoi la facultatea de drept din Paris.

D-na E. Rădăuțanu, după propria ei mărturisire, a prins deosebită dragoste de literatura și istoria română numai sub influența lui N. Casso. D-sa, femeie în vîrstă, ne-a declamat într-o seară la Chișinău o serie de poezii din V. Alecsanri, M. Eminescu ș. a.

Cît a fost de mare influența românească a lui N. Casso asupra familiei Rădăuțanu, se poate vedea din faptul, că d-na E. Rădăuțanu, după moartea prematură a soțului ei,¹ a pus în 1906, să i se graveze pe placa de marmură neagră de pe mormîntul din ograda bisericii vechi din Chișcăreni, următoarele versuri de M. Eminescu:

...Și dacă norii deși se duc De iese-n lăcuș luna, E ca aminte să-mi aduc De
ține-ntotdeauna...

³⁶Adversarii lui N. Casso îl învinuiau, că dînsul se opunea la dezvoltarea și înmulțirea școlilor primare în județul Bălți. Adevărul însă e, că N. Casso se împotriva nu învățămîntului primar în general, ci învățămîntului în limba rusă.

După desființarea școlilor lui moldovenești, el într-adevăr a devenit foarte sceptic față de învățământul primar rusesc în Basarabia, pe care îl considera ca instrument pentru deznaționalizarea moldovenilor³⁷.

Datinele și obiceiurile vechi moldovenești erau respectate cu sfințenie în casa lui N. Casso ^y/7

'în conac, spune d-na O. Crușevan, se procopseau o serie de babe exotice», legate la cap «de modă», cu nume neoașe românești: Zamfira, Zoița, etc., care scărmanau lina, torceau fuioare și care sunau a pământ vechi românesc... Iar bucătarul Vaaila, adus de peste Prut, excela în feluri de mâncări moldovenești...»).

Tot d-na O. Crușevan povestește că soții Casso admirau și încurajau vechea industrie moldovenească a covorăritului. Ei au studiat diverse mozaicuri din bisericile din Florența și au comandat <iupă aceste mozaicuri, o serie de «izvoade»>. După aceste izvoade, țărancele moldovence de pe moșile soților Casso au creat minuni <ie covoare, minuni ca execuție și colorit>.

În lupta sa pentru deșteptarea conștiinței naționale la moldoveni, N. Casso era totdeauna secondat și ajutat în totul de soția sa •«Cucoana Smaranda».

Cînd Smaranda Casso zice d-na O. Crușevan, își făcea dimineța plimbarea obișnuită în parc și cînd apoi se oprea și se așeza pe o bancă rustică, ea «totdeauna era înconjurată» și însoțită de copiii; de sat. Ea le predă alfabetul românesc, «îi învăța să scrie și să citească, le spunea povești și legende vechi de-ale patriei de peste Prut».

De Crăciun și Paști, N. Casso în fiecare an trimitea la o mulțime de funcționari săraci, pachete și coșuri de unt, brânză, făină, ouă, păsări, vin și alte produse de pe moșiile sale.

Tot de aceste sărbători țărani din satele din împrejurime veneau «la curte» împreună cu flăcăii și fetele lor să hiritisească pe «cuconu Neculai și pe cucoana Smaranda» cu Sf. Sărbători. Totodată apăreau «în curte» lăutarii și îndată se întindeau horele și sirbele, la care luau parte «boieru și cucoana»³⁸.

Nicolae Casso încearcă să organizeze o rebeliune în contra jugului moscovit

Nicolae Nicolaev-ici Gafenco, fost* Consilier la Curtea de Apel din Varșovia, în broșura sa «Trecutul Basarabiei. Nicolae Stepa- novici Casso», scrisă în rusește (Chișinău 1926), ne dă câteva informații și caracteristici, privitoare la N. Casso, extrem de interesante.

«Dezlipirea Basarabiei de Rusia, zice N. N. Gafenco, și reîntoarcerea ei la România, a fost visul tainic al vieții lui întregi. Prin toată viața lui Casso..., ca un fir puternic și neîntrerupt, trece lupta lui

³³Hristofor Clipa. Amintiri despre N. Casso, Folești, 1921.

34Ilie D. Todorovşchi. N. S. Casso, Chişinău, 1923.

353 ⁵⁶ Pr. Paul Mihaiiovici. *Fapte trecute și basarabeni uitați*, Chișinău, 1938, p. 54.

36i/ ⁵⁷ Din poezia- «Și dacă ramuri bat în geam»... N. R.

37^m **Vezi:** Dr. Hâncu, C. Crupoviatchin, I. Tdorovschi și N. O. (Nicolae Ga-fenco): *Trecutul Basarabiei*. Nicolae Stepanovici Casso, Chișinău, 1926, p. 3.

38^u C. Crupoviatchin.

dirză contra politicii de rusificare a Basarabiei și pentru re-, întoarcerea ei la situația politică din trecut, sub sceptrul României» (pag. 1—2).

Vorbind de revoluția Polonă din 1863, N. N. Gafenco subliniază:

«Sub influența acestui eveniment, dar poate și ațîțat de miștile agitate ale Polonezilor refugiați din Polonia în Basarabia, Casso (în vîrstă de 24 ani. N. R.) se aprinde de focul tineresc al sentimentului patriotic moldovenesc și cugetă și el la o asemenea revoluție în Basarabia contra regimului rusesc, pe care îl ura de mult.

El începe a organiza în taină cete de cîte o sută din mazilii și răzeșii pe care .îi avea ca partizani, și trimite o delegație secretă la Iași... cu misiunea de a căpăta arme necesare pentru începerea rebeliunii.

Dar planul acesta necugetat s-a prăbușit, căci la Iași ministrul Kogălnjceanu i-a dovedit delegațiunii absoluta imposibilitate a realizării ideii de revoluție și a convins-o să se potolească, așteptînd pentru acest scop timpuri mai favorabile» (p. 2).

Informația aceasta despre pregătirea unei rebeliuni N. N. Gafenco o deținea de la d-ra Elena. G. Donici, nepoata lui N. Casso din Franța. Punînd veracitatea ei la oarecare îndoială, el o lasă pe răspunderea d-rei Donici.

Dar autorul broșurii ține imediat să adauge:

«Însă toată viața și activitatea lui Casso, ce au urmat după aceasta, sunt martore, că aceste năzuinți și scopuri, deși manifestate în chip mai pașnic și mai potolit, nu l-au părăsit pînă la scîin- dura sicriului lui și au fost gîndurile lui ascunse și permanente» (p. 2).

Deci, ar vrea să zică N. N. Gafenco, N. Casso a rămas același dușman neînduplecat al jugului rusesc, schimbînd numai metoda de luptă, conform cu împrejurările.

Trebuie să menționăm că d-ra Elena G. Donici, o mare patriotă română, care la Conferința de Pace din Paris (1919—1920) ne-a dat un foarte prețios concurs în lupta ce s-a dus contra lui A. N. Krupenski, dușman înverșunat al Unirii Basarabiei cu România, ne-a povestit și nouă acest episod din viața unchiului său N. S. Casso.

În afară de aceasta, ea ne-a trimis în copii o serie de documente privitoare la trecutul moldovenesc din Basarabia care, din nenorocire, au fost răvășite la Chișinău de ocupația sălbatică bolșe- vistă din 1940—1941

.De veracitatea episodului povestit de d-ra E. G. Donici și repe

tat de N. N. Gafenco, noi nu ne îndoim și iată pentru care motive:

11 1) Acest episod corespunde perfect cu întreaga structură sufletească a lui N. Casso; naționalist înfocat și idol al mazililor și răzeșilor, urînd pe Ruși de moarte, el putea crede la vîrsta de 24 ani, lipsit de experiența cuvenită, în izbînda revoluției, mai ales dacă ea ar fi izbucnit, cum se plănuia, concomitent și în celelalte provincii subjugate.

Aici s-ar putea pune întrebarea: dar conducătorii revoluției polone din 1863 erau ei cu mai multă experiență? Nu trebuia oare și ei să știe cîtă putere armată avea Țarul Alexandru II?

Și să nu uităm nici sprijinul ce Apusul a promis să-l dea Polonezilor, îndată ce va izbucni la ei revoluția.

2) N. Casso, după cum mărturisesc documentele oficiale rusești, citate mai sus, era unul din fruntașii grupării naționaliste moldovenești, care din tot sufletul dorea unirea Basarabiei cu Principatele Unite.

| 3) N. Casso în toată viața și activitatea sa a rămas consecvent cu concepțiile sale anti-ruse și separatiste.

4) Pe de altă parte, mazilii și răzeșii, care îl adorați pe N. Casso, ușor puteau fi răsculați contra regimului moscovit. Căci din ei încă nu dispăruse duhul de luptători ai înaintașilor lăpușneni, orhe- ieni și soroceni din secolul XVI și XVII, mai ales de pe timpul ser- darului de Orhei Mihalcea Hîncu, despre care pînă azi a rămas proverbul: «Vodă vrea, da Hîncu ba!»

Ca dovadă pot sluji răscoalele contra autorităților ruse:

a) a răzeșilor din satul Răzeni, jud. Chișinău, în 1867, pentru apărarea moșiei lor răzășești³⁹, dăruită de Ștefan cel Mare în 1484⁴⁰ și răpită de proprietarul vecin Gumalic în întindere de 1500 desetine.

b) a răzeșilor din satul Corneștii, jud. Bălți, în 1903, în legătură cu scoaterea în vânzare a unei părți (1000 desetine) din răzășia lor, de către proprietarul vecin Hristofor Gherasim Anuș⁴¹.

c) a mazililor din satele Dereneu, Ungheni, Mîndrești ș. a. din județele Chișinău, Orhei și Bălți, în 1907, pentru apărarea privilegiilor lor de secole, confirmate și de Țarul Alexandru I în 1818, dar călcate în picioare de autoritățile locale administrative în 1905 — 1907 și altele.⁴²

În cazurile de la Răzeni, Ungheni, Mîndrești și Dereneu, luptele s-au dus chiar împotriva unităților militare ruse, căzînd din

39 **Vezi** **M. C.** Zozulinov, în «Bassarabschia Oblăstîia Vedomosti», August 1867. **Vezi și ziarul** «Svobodnaia Bessarabia» nr. 250 din 8 Martie 1918.

40⁸¹ **I. Bogdan, Documentul Răzzenilor din 1484 și organizarea armatei moldovene în sec. XV, București, 1908.**

41 **Prințul S. D. Urusov. Însemnările unui guvernator**, Petersburg, 1910, p. |210.

⁴²¹ **Paul Gh. Gore. Un memoriu asupra mazililor basarabeni** (Zapisca ob odnodvorjah Bessarabii), Chișinău, 1908, p. 4. și Ucazul Senatului Rus din 28 Sept. 1909.

18 Comanda nr. 1127

ambele părți mulți morți și răniți. Bineînțeles că și mai mare a fost numărul celor întemeiați, precum și al celor trimiși în Siberia. Iată pentru ce înclinăm a crede în veracitatea episodului de mai sus, povestit de d-ra Elena G. Donici.

Ar fi foarte interesant de știut: cine au fost sfetnicii și colaboratorii lui N. Casso în planuirea rebeliunii răzășești și mazilești din 1863, precum și care au fost legăturile lui cu inițiatorii revoluției poloneze din același an, căci după cum se vede din romanul lui D. C. Moruzi «Pribegi în țară răpită», aceste legături au existat.

Dar aceasta deocamdată rămîne una din tainele trecutului nostru basarabean.

N. Casso în fruntea Partidului Moldovenesc din județul Bălți

Despre existența partidelor politice în județul Bălți, Mihail R. ¹Cozmopulo ne povestește următoarele:#

«Oamenii politici de pe atunci (1880—1890) din județul Bălți se împărțeau în două tabere: partidul moldovenesc și partidul rusesc. În fruntea partidului moldovenesc stătea N. S. Casso. În fruntea partidului rusesc — Chiriac V. Leonard.

Primul se sprijinea pe masele de răzeși, mazîli și țărani. Al •doilea pe proprietarii înstrăinați sau venetici și pe cinovnicimea rusă și rusificată.

O bună parte din proprietarii greci și armeni se găseau în tabăra lui N. S. Casso.

Luptele între cele două partide se manifestau îndeosebi în Adunările Zemstvei.

Adunarea Zemstvei se compunea din 36 deputați (glasnîi): zece (10) de la țărani, aleși cîte unul din fiecare voloste (plasă), și 26 de la proprietari, cler, învățămînt, primăria orașului Bălți, etc.

Deputații țărani aproape totdeauna erau de partea lui N. Casso.

La alegerile judecătorylor, N. S. Casso .care prezida Adunările .Zemstvei în calitate de mareșal al nobilimii județene, practica de obicei următorul truc electoral:

Cînd vroia ca Adunarea să aleagă pe candidat, el scotea batista albă din buzunar și își ștergea fruntea. Aceasta însemna că toți partizanii lui trebuie să dea candidatului bile,albe^

Cînd vroia să trîntească pe candidat, el își netezea barba sa neagră și deputații partizani îi trînteau candidatului bile negre.

Tot așa proceda N. Casso și la votarea diferitelor proiecte de "hotărîri ce veneau în fața Adunării».

încurajarea intelectualilor moldoveni

N. Casso căuta, în același timp, să protejeze și să încurajeze pe intelectualii moldoveni. Unul dintr-aceștia a fost Doctorul Gali- strat P. Hîncu, care a ajuns directorul Spitalului din Bălți.

Iată ce spune, în această privință, însuși doctorul Hîncu: 'I «Eu personal am făcut cunoștință cu N. S. Casso în 1884, în curînd după intrarea mea în Zemstva Bălți ca medic. Aflînd că eu sunt moldovean și că stăpînesc bine limba moldovenească, că în timpul războiului ruso-turc (1877—1878) am fost în România, iar după războiu am fost în străinătate..., el s-a interesat de persoana mea și m-a angajat ca medic al casei sale, plătindu-mă peste măsură de darnic și, după părerea mea, mai presus de meritele mele, de munca, experiența și cunoștințele mele».

| Alt protejat al lui N. Casso a fost judecătorul de pace Mihail Șerban, originar din regiunea Stolnicenilor (Bălți).

Iată ce povestește M. Șerban într-o scrisoare din 7 Februarie 1923, adresată autorului acestui studiu, scrisoare care oglindește întrucîtva epoca, moravurile ei și luptele politice.

«Răposatul Nicolae Stepanovici Casso, zice M. Șerban, este cea mai frumoasă amintire a tinereței mele. El a fost cel mai bun dintre oamenii aceluî timp. Prima dată am avut fericirea să fac cunoștință cu răposatul N. S. Casso în Odessa, în 1881, cînd eram încă student, în casa negustorului Abram Grinberg, căruia Casso îi vînduse recolta grîului de pe două mii de fălci. ' Cu prilejul acestei afaceri, eu mi-am permis să-mi exprim în cîteva cuvinte o părere, care i-a plăcut lui Nicolae Stepanovici...

După aceasta noi ne-arn despărțit și pînă la Octombrie 1882 eu nu am avut ocazia să4 mai văd...

La 5 Octombrie 1882, primesc de la Nicolae Stepanovici o te- legrămă în care sunt întreba,t: dacă aş dori să fiu judecător de pace în județul Bălți și în caz pozitiv să vin la Bălți, căci cenzul necesar pentru mine (eu eram sărac ca un soarece de biserică) va fi făcut și eu voiu fi ales.

«Bineînțeles, nespus de recunoscător, eu lichidai slujba ce o aveam în Odessa, în Progimnaziui Nr. 2 în calitate de profesor, și plecai la Cornești (jud. Bălți) la proprietarul Nicolae Albot, cu care am pornit la 2 Noiembrie 1882 la Bălți. Pentru a doua zi fuseseră fixate alegerile.

«Adunarea Zemstvei s-a deschis, după cît îmi aduc aminte, seara⁶⁴. Ședința a fost furtunoasă. Chiriac Vasilievici Leonard fierbea. Nicolae Stepanovici se agita și îi tot replica, iar cenzul meu se fabrica în noaptea aceia la biroul («contora») proprietarilor ora-șului Bălți⁶⁵.

«Cînd a venit la ordine alegerea judecătorilor și s-a anunțat candidatura mea, Leonard s-a opus categoric. Mi s-a propus să renunț la candidatură, dar eu am refuzat. S-a început atunci terfe- leala lui Albot, cu care am venit și critica cenzului meu nocturn.

«Dar nimic nu le-a folosit adversarilor mei. Alegerile s-au făcut și eu am fost ales... contra moșierului Glijinski. Acesta tot atunci

⁶⁴ Președinte a adunării era mareșalul Mihail Asnaș. N. R. ⁶⁵ Proorietari ai orașului Bălți pe 3/4 erau Catargieștii, iar pe 1/4 Krupen- schieștii. N. R.

~~mira oferit o filodormă~~ în sumă de zece mii ruble, numai ca să ~~renunț la postul~~ de judecător. Însă eu nu am putut să vînd încrederea ~~eu care m-~~a onorat Adunarea Zemstvei.

~~Contra alegerii~~ mele s-a trimis un protest Senatului, dar pînă ~~la Ukazul Senatului~~ eu am intrat intru îndeplinirea funcțiunei de ~~judecător, fiindu-mi~~ fixată camera în satul Sîngereia. Numai la 30 aprilie 1883, ~~prin~~ Ukazul.... Senatului, eu am fost' confirmat ~~în funcție~~.

Expirînd 3 ani, pentru care termen fusese ales, M. Șerban a ~~doua~~ oară a fost ales cu unanimitate de voturi încă pe 3 ani.

~~M.~~ Șerban era frate cu doctorul I. Șerban, chirurgul, Șeful ~~Spitalului~~ din Bekrr-Stolniceni (jud. Bălți), construit de un alt mare naționalist, filantrop și democrat, Mihail V. Stroescu, care dăruise, după cum am spus mai sus, pentru întreținerea spitalului și dispensarului circa 900 desetine de pămînt*⁶.

Doctorul C. P. Hincu mărturisește cu durere, că acest spital, în timpul anarhiei revoluționare din 1917, a fost distrus și prădat de gunoaiele țărănimii din satele vecine cu Stolnicenii, după cum la Oenița Hotinului, cum afirmă D-na Dvoicenco în una din scrierile sale, bestia roșie și cod-ina țărănească sălbătăcită, tot în 1917, a profanat mormîntul poetului Costache T. Stamati⁴³, alt mare naționalist moldovean. Această bestie roșie, în nădejdea de a găsi lucruri prețioase, i-a scos și i-a împrăștiat osămintele, iar sicriul de 2inc al poetului l-a transformat în «albie pentru baie».

In casa lui N. Casso nu se vorbea rusește

N. Casso evita societatea rușilor și a rusificaților. De aceea lumea credea că el e om închis, nesociabil și necomunicativ.

În realitate însă, N. Casso boicota limba /rusă. adică limba poporului care ținea în robie pe moldoveni, pe care vroia să-i facă ruși cu de-a sila; boicota limba cinovnicilor venetici, care nu-i scoteau pe moldoveni din «barani» (berbeci) și din «cap de bou». De aceea N. Casso nu vroia să vorbească rusește.

Ba mai mult chiar. N. Casso considera ca o insultă adusă lui personal, dacă cineva îndrăznea să-i vorbească în casa lui pe rusește.

Cînd autorul acestui studiu locuia la Bălți (1907—1917), bătrî- nul Ton M. Chirica, fost membru al Upravei Zemstvei din Bălți și lojt intim colaborator al lui N. Casso, i-a povestit următorul episod din viața acestuia

.Intr-o vară, s-au prezentat la conacul lui N. Casso din Chișcă- reni lin profesor de agrogeologie de la Universitatea din Odessa, cu asistentul său, ca<re vroiau, în scop științific, să facă niște săpături pe un deal de pe una din moșiile soților Casso și care aveau nevoie de autorizația proprietarului.

Primiți la conac, agrogeologii încep să-i vorbească lui N. Casso în rusește. N. Casso imediat le răspunde în moldovenește:

43⁹⁷ Viața și opera lui C. Stamiti (București, 1934) p. 49.

— Iertați-mă, vă rog, eu nu știu rusește. Domniile Voastre nu știți moldovenește?

Savanții ruși dau din umeri în semn că nu știu moldovenește. N. Casso îi întreabă:

— Parlez vous français, messieux?

— Niet,— a fost răspunsul învățaților.

— Sprechen-Sie deutsche, meine Herren? ■g-- Niet.

Atunci N. Casso strigă pe vătaful său Vasile Bălcăuțeanu și-l roagă:

— Măi Vasile, tu ai fost la «moscali»⁴⁴ și știi rusește. Ia vezi, te rog, ce vor boierii iștia de la mine.

După ce vătaful Bălcăuțeanu a intrat în vorbă cu agrogeologii ruși și după ce el i-a tălmăcit stăpînului său scopul venirii lor, N. Casso, «dumerit», nu numai că le-a permis să-și facă săpăturile ce-i interesau, ci a și poruncit vătafului să le pună la dispoziție doi săpători și chiar i-a poftit la masă. Dar, fiindcă agrogeologii nu știau moldovenește, iar gazda «nu înțelegea rusește», musafirii au trebuit să ia masa singuri.

Acest episod mai tîrziu ne-a fost confirmat de învățătorul Por- firie Fală, prea cunoscutul naționalist din Buteștii Județului Bălți, precum și de Andrei St. Herța, căpitan de mazili din satul Flămîn- zeni (Bălți).

Iată și alt episod, pe care ni-l povestește doctorul C .P. Hîncu, care mărturisește și el, că N. Casso nu vorbea în casa sa rusește:

«Comandantul unei unități ruse de cavalerie, în grad de general, zice Dr. Hîncu, făcea cu ofițerii și soldații săi niște exerciții în apropiere de moșia Chișcărenii.

Acest general trimite ordonanța sa la proprietarul Chișcărenilor să-i comunice ca să le pregătească dejunul.

Masa a fost servită pentru acești «musafiri» în mod strălucit, cu o «baterie» întreagă de butelii de vin propriu și străin, de cognac, licheururi, șampanie, etc.

Musafirii au venit, au vroit să vadă pe stăpînii casei, dar... aceștia plecaseră de acasă. Musafirii au mîncat fără ei și... au lăsat plată pe tacîmUri».

Bineînțeles, că acești musafiri nepoftiți, prin gestul lor necuviincios, au dovedit ceea ce sunt în stare să facă reprezentanții armatei ruse.

Dar N. Casso, nici chiar pentru un general rus, nu a vroit să-și calce principiul de a nu vorbi rusește în casa sa

.Renegatul A. N. Krupenski despre N. Casso

In fine, pentru a se vedea, cum era considerat și apreciat N. Casso de către înalții demnitari ruși și renegații basarabeni, e suficient să

^{44M} Adică: «Ai făcut armata la ruși».

redăm părerea despre el a lui Alexandru Nicolaevici Krupenski, fost mareșal al nobilimii basarabene (1908—1912), fost șambelan al Curții imperiale ruse care, simțindu-se mai rus decât rușii, a luptat din răputeri, la Conferința de Pace din Paris (1919— 1-920), contra ratificării Unirii Basarabiei cu România.

Intr-o scrisoare din 17 Ianuarie 1926, provocată de autorul acestui studiu și adresată din Paris lui P. V. Sinadino la Chișinău, A. N. Krupenski între altele scrie:

«Despre N. S. Casso știu foarte puțin. Informații mai amănunțite ar putea să deie nepoata sa D-ra Donici⁴⁵, care trăiește undeva nu departe de Paris. Eu cu ea și sora sa⁴⁶ am rupt toate relațiile, dar colonia română o cunoaște bine!..

Copii nu a avut. Toată viața a fost un românofil pasionat, un poporanist și un dușman înverșunat absolut a tot ce era rusesc.

A plecat în popor⁴⁷, a întemeiat școli românești pe moșiile sale, între altele și la Chișcăreni... Făcea mult bine pentru țărani și se bucura din partea lor de un mare respect...

Totdeauna a fost în opoziție fățișă cu guvernul. Cu toate acestea, a fost de câteva ori, qite trei arii, mareșal al județului Bălți.

În Zemstvă juca rolul de «dictator»... A fost un om de o cinste cristalină. Purta o gospodărie foarte mare și după un sistem propriu special și din cauza aceasta s-a ruinat cu desăvîrșire. Îi furau țăranii și răzășii cît vroiau. A terminat activitatea sa obștească după introducerea reformei «Zemschi-Nacialnicilor», cînd s-a format o puternică opoziție, condusă de P. N. Kișinschi, care a și fost ales mareșal.

Eu îl cunoșteam foarte superfcial. Sub influența lui, nepoatele sale Donici, fiicele lui Gheorghe, au învățat să urască Rusia și tot ce e rusesc.

Pe ruși îi considera ca pe o rasă inferioară și mîrșavă.
A murit la Paris de boală de inimă».

Un adaos verbal al D-nei Olga Crușevan

Înainte de a trimite lucrarea de față la tipar, d-na Olga Crușevan ne comunică verbal, privitor la N. Casso, următorul adaos la cele comunicate de d-sa în scris în 1934.

Intr-un salon zis «oval» al Castelului de la Chișcăreni, salon mobilat în stil rococo, fiecare scaun, fotei și canapea erau tapițate cu mătase din 3 culori discrete- roșu, galben și albastru, ceea ce reprezenta culorile naționale românești

45D_m Elena Gh. Donici, fiica mareșalului Gheorghe N. Donici. (N. R.).

46D-na Ecaterina Gh. Perisoud (N. R.)

47A se vedea mai sus, la p. 1, se înseamnă «plecarea în popor» N. R.

2) ~~Înt~~-alt salon se găseau mai multe dulapuri mari cu uși ~~le-geam~~, în care erau expuse cele mai frumoase costume naționale ~~românești~~: țărănești, boierești și domnești.

3) Biserica veche de lemn din Chișcăreni, construită înainte de răpirea Basarabiei (1812) în stil moldovenesc, era gata să se

prăbușească de vechime. Pentru a nu fi înlocuită prin alta de piatră în stil rusesc, N. Casso a reparat-o fundamental, bineînțeles pe cont propriu, schimbând toate piesele ei putrezite ou alteie noi, fără ca biserica să piardă ceva din caracterul stilului ei moldovenesc.

4) N. Casso iubea oamenii, iubea animalele, admira natura, mai ales florile, admira muzica, îndeosebi cea națională.

Înțelegînd că muzica e un admirabil mijloc de propagandă națională, N. Casso totdeauna proteja pe lăutarii români, în special pe cunoscutul lăutar Lemîș, vestit prin scripca lui fermecătoare, fără care nu se putea închipui nici un botez, nici o nuntă, nici o zi onomastică și în genere nici o petrecere în familiile boierilor moldoveni, mai ales celor din nordul Basarabiei.

Tot N. Casso l-a lansat și pe vestitul lăutar Jean Gulescu, care ca și cunoscutul scripcar din țară Pădureanu decorat cu ordinul rus «Sf. Ana», nu o dată a cîntat în saloanele mondene din Petersburg în fața marilor duci și înalților demnitari ruși.

5) Iar Smaranda D. Casso, care era o admiratoare a folclorului moldovenesc, a adunat o mulțime de minunate cîntece din popor, cele mai caracteristice bocete, descîntece, proverbe, etc., formînd din el un voluminos album pictat, în timpul călătoriei prin Italia, de un mare pictor italian.

De soarta acestui album, ca și în genere de o serie de scrieri nepublicate ale lui N. Casso, ca de pildă, despre «Buna organizare administrativă», despre «Afinitatea între arta italiană și cea românească» și altele, pînă azi nu s-a putut afla nimic. Vasăzică, după afirmația d-nei O. Crușevan, N. Casso avea în permanentă în fața ochilor săi simbolul Statului Român—tricolorul; ținea la stilul vechia moldovenesc al bisericilor și ia costumele noastre; încuraja muzica națională română și pe propagandiștii ei. Iar Smaranda Casso se ocupa și de folclorul românesc, adică de obiceiurile artistice și în genere spirituale ale poporului nostru

.creștea din ce în ce.. Administrația locală, apoi și cea centrală, s-au pus în gardă...

Marea lui popularitate nu a putut să nu trezească invidie, rivalitate, ură.

Pe de altă parte, originalitatea concepțiilor sale, precum și tenacitatea și perseverența cu care el căuta să introducă aceste concepții în viață, nu au putut să nu-l pună în conflict cu autoritățile locale ruse, care aveau alte vederi și adeseori chiar contrarii.

Toate acestea i-au creat o mulțime de adversari și chiar dușmani.

În Consiliul Județean al învățământului, unde N. Casso prezida în calitate de mareșal al nobilimii, el căuta să-și impună concepția sa asupra școlii primare. De aici adversitatea inspectorului învățământului primar județean, care vedea în școală nu atât un mijloc de luminare a poporului, cât mai ales un instrument de rusificare.

În Congresul Administratorilor-judecători (Zemskie Nacalnichi)⁴⁸, adeseori oameni cu totul străini de Basarabia și de viața locală, care au înlocuit simpaticele instituții de judecători de pace, aleși de Adunarea Zemstvei, N. Casso avea linia lui de conduită față de țărani și în genere față de cei mulți, dar năcăjiți și obidiți, și aceasta în contradicție cu misiunea administratorilor judecători, care erau datori să supravegheze orice mișcare în masa țărănească.

De aici neînțelegerea cu unii «Zemskie Nacalnichi», mai ales cu cei străini de Basarabia, dintre care unii, foști ofițeri, credeau că «țăranii știu numai de frică» și că, prin urmare, trebuie să fie ținuți «în mânuși de arici» (Dr. Hîncu).

La Cercul de recrutare, unde N. Casso prezida tot în calitate de mareșal al nobilimii județene, el câteodată își exprima regretul că cea mai bună și mai sănătoasă parte a tineretului basarabean se trimite, pentru prestarea serviciului militar, cine știe unde și de acolo se înapoiază infectată și bolnavă și fizicește și moralicește.

De aici comandantul cercului de recrutare trăgea concluzia că N. Casso e lipsit de patriotism rusesc și deci e element periculos ordinii publice în Stat (Dr. Hîncu).

În Adunarea Zemstvei el apăra cu toată căldura interesele populației sătești, cerind acordarea mijloacelor necesare pentru școli, spitale, dispensare, puncte agronomice, etc. Aceasta nu prea convenea marilor latifundiași reacționari, mai ales celor de origine moscovită,

⁴⁸ tîi soi de administratori de circumscripții, care îndeplineau și funcții judecătorești. În Basarabia instituția așeeasta, introdusă în 1892, nu a lăsat amintiri bune. (E. J. R.)

care credeau că țăranii nu trebuiesc «alintați» și că cu cât aceștia vor sta mai mult la întuneric, cu atât ei, latifundiarii, vor putea dormi mai liniștiți și cu atât statul va fi mai ferit de primejdia revoluției.

Apoi N. Casso era un partizan sincer și devotat al Zemstvei, adică al autoocîrmuirii locale, chiar atunci cînd ea devenise (după 1889) o instituție curat dvoreniască⁴⁹, cînd deputații se alegeau numai din această tagmă și cînd atribuțiile ei fuseseră cu mult reduse.

I Această nu plăcea retrograzilor ruși și rusificați care, fiind contra autoocîrmuirii locale, luptau pentru centralismul Petersburgului, văzînd în Zemstvă un sîmbure și un început de constituționalism și parlamentarism.

În toate adunările cu caracter oficial, unde luau parte și țărani - cum erau de pildă adunările Zemstvei, dezbaterile și discuțiile se făceau în limba rusă, pe care țăranii nu o înțelegeau. N. Casso, dorind ca și țăranii să priceapă dezbaterile și să ia parte și ei la discuții, mai ales cînd era vorba de interesele lor, căuta să dea lămuririle respective și în limba moldovenească.

Această abatere de la limba Statului, nu plăcea rușilor, rusificaților și cîtorilor și rusificaților, care vedeau în ea un început și chiar o dovadă de separatism.

N. Casso, ca judecător și ca președinte al Congresului Judecătoresc, era un judecător drept și nu putea admite să se facă cîtuși de puțin o nedreptate, mai ales, țăranilor, oricine ar fi. fost acela care era interesat de călcarea legii și a dreptății.

Odată în Congresul Zemschi-Nacialnicilor din Bălți se judeca pricina cîtorva țăranilor din satul Bumbăta, acuzați de către proprietarul Hristofor Gherasim Anuș, un armean bogat, cum că i-ar fi furat cîteva stoguri de fîn.

Chestia fusese «aranjată» dinainte și martorii pregătiți în așa chip, că acuzații nu puteau scăpa de condamnare și deci de închisoare. Bineînțeles, dezbaterile se făcuseră în limba rusă, pe care acuzații nu o pricepeau.

Președintele N. Casso, simțind mistificarea, a început interogarea în limba moldovenească. Mulțumită acestei abateri de la limba rusă, se lămurește că acești acuzați au ridicat stogurile de fîn de la proprietarul Anuș în urma unei învoielii prealabile. Deci nici într-un caz nu putea fi vorba de furt. Bineînțeles, acuzații au fost achitați.

Dar cum putea rămîne acuzatorul Anuș cu obrazul rușinat? Iată că unul din Zemschi-Nacialnicii din comitetul ședinței și anume C. în Roma, un grec de origine, jurist și mare proprietar, hotărăște să reabiliteze pe prietenul său Anuș prin adresarea unei insulte grosolane lui N. Casso. Acesta îi trimite lui Roma martori, dar în Roma cu martorii săi îi răspunde, că primește să se bată în duel cu Casso, «dar numai nu în România, ci în Japonia, sau în Australia» (Dr. Hîncu)...

Din cazul cu Hristofor Anuș putem deduce că N. Casso într-adevăr era un judecător drept și cinstit, iar din conflictul cu Roma reiese că legăturile lui N. Casso cu România și simpatia lui pentru această țară nu mai erau un secret pentru nimeni.

Gurile rele, oamenii invidioși și mici la suflet, cu care N. Cass

⁴⁹|| Adică a castei **nobiliare**.

onu vroia sa aibă nici un fel de relații, au început să-l cîrtească și să-l bîrfească. Episcopul Basarabiei primește denunțuri, în care N. Casso este învinuit că ar fi ateu, iar denunțurile adresate guvernatorului îl învinuiesc că el «e socialist și gravitează peste Prut» (Dr. Hîn- cu).

S-a găsit și un preot, care i-a aplicat lui N. Casso nu știu care canon bisericesc, pentru că el nu venea la biserică. Dar N. Casso nu se ducea la biserică pentru motivul că nu vroia să asculte slujba bisericească în limba slavonească, în care preotul era obligat s-o facă.

. Ca urmare a bîrfelor și denunțurilor de mai sus, au apărut la conacul lui N. Casso, în vreme de noapte, «musafiri» în uniformă jandarmărească: Lui N. Casso i se fac percheziții, i se orînduiesc anchete etc. (Dr. Hîncu).

«Numai mulțumită puternicului bloc unit al luptătorilor locali din Zemstvă, zice E. S. Kenigsatz, afacerea s-a terminat numai cu o corespondență agitată și ou o supraveghere sporită».

În cele din urmă, în 1888 i se înscenează și un proces disciplinar la Curtea de Apel din Odessa, pentru că el, în calitate de președinte al Congresului Judecătoresc din Bălți, nu ar fi avut în 1886 suficientă supraveghere asupra cancelariei Congresului, și a executat o hotărîre a acestei instanțe din 4 Iunie 1886, abia la 17 Octombrie și, din nebagare de seamă, cancelaria pierduse vremelnice un dosar al avocatului Tomalcevschi.

Vina, fără îndoială, era a cancelariei Congresului, dar Curtea de Apel din Odessa hotărâște să-i dea lui N. Casso, ca pedeapsă, un avertisment⁵⁰. Din cele de mai sus se poate vedea că N. Casso nu era o figură comună, o persoană de rînd, ci una care se ridică cu mult peste capetele contemporanilor săi, și nu numai că nu se supunea curentului reacționar muscălesc, ci căuta să înfrunte acest curent, și nu-și «pleca capul de frica săbiei».

Toate loviturile, insultele și năcazurile, N. Casso le suporta cu o răbdare cu adevărat stoică. El își dădea bine seama, că în condițiile vieții politice de atunci, nici nu putea fi altfel și că fără jertfe nu se poate atinge nici un ideal și nu se poate înfăptui nici o idee.

În lupta ce o ducea cu atîta perseverență, N. Casso nu era singur. El avea destui prieteni. În afară de răzeșii și mazilii care îi erau devotați, el avea prieteni sinceri printre fruntașii nobilimii și în genere printre intelectualii moldoveni.

Printre aceștia erau: Ion Gh. Catargi, mareșal al Oblastei (1881— 1897) și sfetnic de taină al Curții Imperiale Ruse; Alexandru Matei Cotruță, președinte al Upravei Zemstvei Guberniale (1875—1887); Ion Vasile Cristi, președinte și el al aceleiași Uprave (1887—1900); Gheorghe Dim. Bantăș, mareșal al nobilimii din județul Bălți (1884— 1888); Pavel V. Dicescu, președinte al Upravei jude(ene Orhei (~~1869~~—1872) cu reputația de naționalist înfocat; Gheorghe N. Do- ~~niei~~, mareșal al nobilimii din județele Chișinău-Orhei (1875—1878) și apoi din județele Bender-fkkerman (1881— 1893 și 1893—1902); ~~Epaminonda~~ T. Crușevan, judecător al tribunalului Soroca-Iași (~~1360~~—1863) și deputat al Zemstvei Bălți (1869—?); și alții.

X

⁵⁰ Copia sentinței se află în arhiva noastră.

CONTEMPORANII LUI N. CASSO

Pentru a putea aprecia la justa valoare activitatea obștească, idealismul și mărinimia lui N. Casso, credem că este necesar să se cunoască și mediul în care el a activat.

Se știe că după omorîrea țarului Alexandru II (1881), în Rusia începe o «reacție politică strașnică, care ridică capul și în Basarabia.

Drepturile și atribuțiile Zemstvei se reduc la minimum. Puterea Centrului crește în detrimentul autoocîrmuirilor locale. Regulamentele judecătorești sunt simțitor ciuntite. Libertățile național-cultu- rale ale minorităților sunt considerate ca periculoase pentru interesele Statului. În domeniul învățămîntului, se înmulțesc școlile primare bisericești (țercovno-prihodschia școli) cu predominarea obiectelor religioase, iar în școlile secundare se înmulțesc orele de limba greacă și latină...

Instituția Zemski-Nacialnicilor este un avertisment la adresa tuturor partizanilor și admiratorilor instituției Zemstvei, adică a autpnomiilor locale.

În asemenea împrejurări fac carieră adeseori aventurierii, oamenii îndrăzneți, fără nici un trecut sau cu un trecut pătat, fără principii, fără mult bagaj cultural și fără nici o greutate morală.

În asemenea condiții, apar la suprafață toți retrograzii și reacționarii, toți dușmanii progresului și a libertăților cetățenești, toți «patrihoții», a^șa-zisa «sută neagră» și toți amatorii de a pescui în apă tulbure.

Într-o astfel de atmosferă ipolitică a putut fi ales mareșal a,T nobilimii din județul Bălți, după «occidentalul» și naționalistul moldovean N. Casso, rusnacul Petre Nicolaevici Chișinschi, un venetic, «fost cornet de gardă imperială».

Dintre tipurile negative ale epocii, Doctor C. P. Hîncu, ne prezintă două portrete: a) ale unui carierist fără scrupule care era Chiriac V. Leonard și b) ale unui latifundiar extrem de egoist și ultrareacținnar, care era Gheorghe V. Kalmuțchi.

Chiriac Vasile Leonard (1838—1906)

Acesta a fost tipul carieristului și afaceristului. Singurul lui Dumnezeu era Molohul. Singurul lui ideal — banul.

Din dosarul privitor la^s familia Leonard, Nr. 347 din 1826, ce se păstrează în arhivele Statului din Chișinău, se vede că străbunul lui Chiriac V. Leonard era un grec care venise în Moldova în suita unui domn fanariot, în sec. XVIII, din «Ipiros».

Mîndria de origină greacă a familiei Leonard s-a păstrat la unii descendenți ai ei pînă în zilele noastre. Astfel la 24 Noiembrie 1920, Serghei Alexandrovici Leonard, nepot de fiu al lui Chiriac. V. Leonard, intervine pe lîngă Mareșalul nobilimii basarabene, funcțiune care de jure nu mai exista, cu o cerere prin care roagă «să i se

elibereze o copie de pe documentul care mărturisește origina greacă a neamului Leonarzilor». (Arhivele Statului, Secția Nobilimii, dos. nr. 375/1891).

Din statul de serviciu al lui Chiriac V. Leonaird (dosar citat) se poate constata că acesta era foarte ahtiat după ranguri cinovni- cești și' după diferite decorații, ajungînd în slujbele sale, prestate Statului Rus, pînă la rangul de «sfetnic efectiv de Stat» (deistvi- telni statsclii sovietnic) și, pînă la decorația «Sî". Vladimir» gradul III, care dădea importante avantaje atît celui decorat, cît și urmașilor săi. Se știe că pentru a fi fost decorat cu «Sf. Vladimir», se cerea multă credință, multă ascultare și devotament pentru «Batiușca Țar» și «Matușca Rossia». Chiriac V. Leonard a absolvit liceul Richelieu din Odessa o dată cu Nicolae S. Casso.

La absolvirea acestui liceu, N. Casso era om bogat, ou o moșie de circa 10.000 desetine pămînt, iar Chiriac V. Leonard era om sărac. Toată averea lui, cum mărturisește Dr. C. Hîncu, era un «surtucel» (redingotă), despre care el ar fi putut zice: omnia mea mecum porto.

Într-adevăr, din Operele Comisiunii savante arhiviste basarabene, voi. III din 1907, se vede că pînă la 1821 nimeni, din familia Leonard nu a avut moșii în Basarabia.

Dar peste 40 de ani, adică cam pe la 1880, tot după mărturia Doctorului C. Hîncu, N. Casso rămîne aproape sărac, iar Chiriac V. Leonard «devine proprietar a circa 10.000 desetine, afară de capitaluri și case proprii în Odessa».

Neavînd calitatea de dvorianin (nobil), zice Dr. Hîncu, Chiriac V. Leonard a fost mareșal al nobilimii din circumscripția Bălți-So- roca 18 anii (1863—1881). Aceasta o știau toți. Numai rangul de «sfetnic efectiv de Stat» i-a dat această calitate și numai, după primirea acestui rang, adică în 1891, el reușește să fie înscris în tagma dvorenească⁵¹.

Căpătînd această «demnitate de nobil» (dvorianscoe dostoinstvo), el renunță la mareșalat și devine bancher, demnitate mai puțin nobilă, dar mai reală, mai folositoare.

⁵¹Arhivele Statului din Chișinău, secția dvorenească, dosar nr. 375/1891.

În urmă devine director al Băncii Bessarabo-Taurida din Odessa și apoi președinte al consiliului de administrație la Banca Zemstvei Cherson tot din Odessa⁵². ~~Multi din~~ clienții acestor Bănci, afirmă dr. Hâncu, se ruinează ~~ou desăvârșire, iar~~ moșiile lor scoase la licitație publică, trec aproape ~~pe degeaba~~ în proprietatea lui Chiriac V. Leonard.

N-au putut scăpa de această soartă nici moștenitorii poetului Constantin Toma Stamati. Frații Mihail și Nicolae C. Stamati, proprietari în indivizie a frumoasei și bogatei moșii Ocnîța din județul Hotin, se trezesc într-o bună dimineață săraci «lipiți pământului», scoși de Chiriac V. Leonard printr-un interpus, din conacul moșiei lor, care «era un adevărat castel, înconjurat cu un parc ce ocupa o întindere de pământ cam de vreo 10 desetine», șa... aruncați pe drumuri⁵³.

Autorul studiului de față a cunoscut personal pe frații Mihail și Nicolae Stamati, precum și pe sora lor Elena von Ritter Gafen- cu, măritată în Bucovina.

R* Nicolae C. Stamati (1849—1924), unul dintre cei mai culti oameni ai Basarabiei, toată bătrînețea lui și-a trăit-o la Bălți, într-o mizerie neagră, locuind într-o cameră mică, murdară și foarte friguroasă iarna, din «hotelul» sau mai bine zis hanul lui Vladimir Gheorghevici Serbof, unde și-a dat și obștescul sfîrșit în 1924.

O asemenea jalnică bătrînețe a avut și fratele său mai mare Mihail C. Stamati, care era coleg de liceu cu Chiriac V. Leonard și care, pe cînd era student la Kiev, «a fost amestecat» în turburările naționaliștilor poloni și, fiind surprins de poliție în timpul unei se- dinți. conspirative, a sărit pe fereastră, «rupîndu-și piciorul și ră- mîind șchiop»⁵⁴.

§| După mărturisirea colegului său din liceul regional din Chișinău, Rjepișevschi, Mihail C. Stamati «toată viața s-a judecat pentru moșia Ocnîța din județul Hotin» și a murit într-o mizerie nespunsă la spitalul orașenesc din Chișinău, în Aprilie 1907⁵⁵.

În procesele sale pentru moșia Ocnîța, zice E. Dvoicenco, Mihail C. Stamati «s-a sbătut cu energia disperării». Odată, «în timpul iernei, el a rămas la Petersburg fără haină, pe care a vîndut-o spire a da ultima cerere la Senat»⁵⁶.

Amîndoi frații Stamati datorau mizeria lor, după mărturia unanimă a contemporanilor, lăcomiei excesive a hrăpărețului și hapsî- nului Chiriac V. Leonard, precum și a lui Mihail Karlovici Glavce, care era unul din interpușii acestuia și care, în urma unor certuri și amenințări la adresa lui C. V. Leonard, a reușit să rămînă el proprietar al Ocnîței.

Pentru a se îmbogăți, Chiriac V. Leonard, după cum am văzut, nu se sinchisea de nici un fel de mijloace. În privința aceasta el nu-și cruța nici rudele cele mai apropiate.

⁵²Cheorghe S. Gore. Amintiri, în cartea lui N. V. Lașcov: Primul liceu regional din Chișinău. Chișinău 1908, p. 201.

⁵³E. Dvoicenco. Viața și opera lui C. Stamati, București, 1934, p. 40.

⁵⁴Ibidem, p 53.

⁵⁵N. V. Lașcov, Op. cit., p. 201.

⁵⁶E. Dvoicenco, Op. cit., p. 54.

Astfel, după mărturia ce ne-au făcut-o unele din aceste rude, încă în viață, Ch. V. Leonard, fiind numit tutor asupra averii și icopilului minor, orfan de tată, al sorei sale Maria (Mașa), văduva lui Ștefan Crușevan, — i-a «administrat» averea, între altele și moșia Ezerenii din județul Bălți, într-așa fel, că minora orfană putea să rămână pe drumuri.

Noroc că soția sa Ecaterina Ivanovna Leonard, născută Semi- gradov, în prima căsătorie Buzni, mama lui Ivan Mihailovici Buzni de la Ciuciulea, fost mareșal al nobilimii din județul Bălți (1908— 1913), o femeie energică, dreaptă și miloasă,— a intervenit la vreme pe lângă soțul său, ca el să restituie din averea mobilă a nepoatei lor orfană, măcar o parte.

Alt caz caracteristic privitor la lăcomia nemărginită a lui Ch. V. Leonard, este acela al unei părți din moșia Ezerenii, pe care o moștenise altă soră a lui Ch. V. Leonard, Eufrosinia, de la bunica sa după mamă Consiotti și care a fost ținută mulți ani în arendă de fratele Chiriac, fără a plăti nici un ban pentiru aceasta.

Atunci Eufrosinia A. a recurs la protecția lui Nicolae S. Casso, adversarul politic al fratelui său, care, avînd moșia Chișcărenii în apropiere de Ezereni, a luat el în arendă partea de moșie în chestiune și în calitate de arenda,ș a respectat cu sfințenie clauzele contractului pînă la moarte.

Dar despre Ch. V. Leonard, bătr-înii povestesc ceva și mai urît și mai grav.

Cînd trăiam la Bălți (1907—1917), am auzit de la persoane serioase, ca Ion G. Gorgos, Gavril V. Iamandi, Vladimir N. Meleli ș. a., că Chiriac V. Leonard ar fi omorît, la moșia sa Limbenti Noui din județul Bălți,cun. evreu și ca să șteargă orice urmă de crimă, i-ar fi băgat cadavrul într-o scîrtă de paie, căreia i-a dat foc.

«Episodul» acesta ne-a fost confirmat și în ultimii ani, (1938— 1941), de către unii bătrîni din Bălți, Soroca, Chișinău și chiar București.

Bătrînul Ion Gorgos, care fusese judecător de instrucție în județul Bălți timp de peste 40 de ani, a avut dosarul despre omorul evreului la'Limbenii Noi în minile sale, căci în afară de «judecătorul de instrucție pentru afaceri speciale», a luat și el parte la cercetarea omorului. Dar, după mărturia sa, toate stăruințele instructorilor nu au putut da rezultatul cuvenit, pe de o parte din cauza poliției corupte, iar pe de alta din cauza terorizării martorilor, .de către cel interesat.

Și astfel, Chiriac V. Leonard, deși învinuit de toată lumea de asasinat, fiind «boier mare și bogat» și cu legături în sferele înalte ruse, a ieșit din afacerea aceasta, «basma curată».

În afară de dosarul afaceniei și în afară de cronicile timpului, un ecou puternic al acestei crime găsim și în romanul cunoscutului și talentatului publicist basarabean Pavel A. Crușevan—«MILIOANELE» (Moscova, 1903). În eroul principal al acestui roman, cititorii contemporani imediat au recunoscut pe Chiriac V. Leonard.

Care este subiectul și scopul acestui roman interesant? La această întrebare, însuși autorul, într-o notiță de la prima pagină a romanului, ne dă următorul răspuns:

«Publicînd începutul romanului «Milioanele», noi ne-am condus în special de dorința de a da un tablou al vieții marelui moșier basarabean, precum și al curentelor de idei și stări sufletești a societății basarabene de la sfîrșitul anilor 1860».

Într-adevăr, în roman găsim o minunată descriere a traiului, a moravurilor și obiceiurilor basarabene din a doua jumătate a secolului trecut, precum și a concepțiilor fruntașilor vieții publice de pe atunci.

Între altele, autorul deseori se oprește asupra invaziei în Basarabia a grecilor din Levant, a armenilor din Austria și mai ales a evreilor din toată lumea, toți aceștia fiind atra-și de ospitalitatea excesivă a moldovenilor naivi, leneși, dezbinați și neprevăzători, precum și de bogățiile Basarabiei considerată «Californie rusească»

Cît despre eroul principal al romanului, Alexandru Constantlino- vici Radoveanu, el este înfățișat ca un reacționar, ca un adversar neîmpăcat al reformei sociale, judiciare și mai ales celei agrare în Basarabia din anii 1860—1870. El este contra împrăprietării țăranilor clăcași (1868), pentru motivul că această împrăprietărire «va aduce ruina completă a majorității moșierilor basarabeni».

Aceasta este fizionomia politică a lui Alexandru Radoveanu. Cît despre cea morală, autorul pentru caracterizarea ei, ne povestește următorul «episod».

Moșiile părintelui său fiind pline de datorii la diferiți cămătari armeni, greci și evrei (Jiganovici, Fustachi, Ditmand, Ghitchis), care amenințau să le scoată la licitație publică, Alexandru Radoveanu ca să scape de creditori și de faliment, pleacă în Austria la Cernăuți, unde comandă 2.000.000 de ruble în asignații ruse false.

Banii aceștia trebuia să-i aducă prin România, peste granița Prutului, vătăjelul său David Goldberg, prin contrabandă. Dar contrabandistul își însușește jumătate din suma comandată și îi aduce numai- un milion. Înfuriat de această faptă a lui Goldberg, Alexandru Radoveanu îl împușcă, îi bagă cadavrul într-o scîrtă de paie și-i dă foc.

E interesant să menționăm că în epoca despre care vorbim, răs- pîndirea asignațiilor ruse false în Basarabia era așa de mare, că în afară de autoritățile respective, de această chestiune se ocupă o serie de scriitori' și publiciști ruși ai timpului, ca Egor Egorovici Koltovskoi («Fabricanți de bani falși în Basarabia». Chișinău, 1903), V. Dedlov («Vocrug Rossii»—În jurul Rusiei. Petersburg, 1895), Pavel A. Crușevan («Cito tacoie Rossia?»—Ce este Rusia? Moscova, 1896) ș. a.

Operațiunea cu aceste asignații false a fost practică în județul Bălți și în anii 1910—1912 de către proprietarul C. în colaborare cu evreul H ș.

Proprietarul G., armean, fiind implicat în afacerea schimbului acestor bani fal(și și simțind că poliția i-a dat de urmă, de frica scandalului și a pușcării s-a sinucis

~~Bătrnul Ion~~ Gorgos, ~~ea~~ și Dedlov și Crușevan, afirma, că ~~în~~ epoca 1860—1880, mulți venetici, mai ales greci și armeni, arendași, crescători și negustori de porci, s-au îmbogățit cu asignații false și ~~au~~ cumpărat moșii întinse în nordul Basarabiei, îndeosebi în ~~județele~~ Bălți-și Soroca.

Urmașii acestor noi îmbogățiți, foști «porcari» de profesie, în- scriindu-se în «Partidul Centrului» al renegatului Alexandru N. Krupenschi, deveniră în scurt timp «mari oameni politici», cu multă trecere și influență în sferele înalte.

Unii din ei ajunseră chiar deputați în Duma Imperială, ca «aleși» ai Basarabiei, și acolo s-a discutat proiectul introducerii limbii materne în școlile primare din satele moldovenești basarabene, ei împreună cu leaderii lor Paul N. Krupenski, P. V. Sîrțadino, V. M. Purișchevici ș. a., au votat contra proiectului. Singurul care a susținut proiectul, a fost deputatul țaran Diomsie Gulchin de la Telenești, Hpovan, care din cauza aceasta a fost exclus din «Partidul Centrului», dar în schimb deveni simpatice pentru toată suflarea românească conștientă din Basarabia. •

Gulchin, între altele, în discursul său a afirmat că în Basarabia, «dacă nu știi moldovenește, la sate nu poți căpăta nici măcar un pahar de apă».

. Pentru a-și putea face nestiingherit treburile, Ch. V. Leonard în politică totdeauna căuta să-și «țină nasul după vînt» și niciodată nu îndrăznea să meargă contra curentului pornit de sus.'

În timpul campaniilor electorale, fie pentru alegerea deputaților (glasni) în Zemstvă, fie pentru alegerea judecătorilor de pace, după mărturia lui Mihai R. Cozmopulo, care fusese secretar de vo- loste (plasă) de Folești, Ch. V. Leonard recurgea și la corupție.

«Fiindcă secretarii de voloste, zice M. R. Cozmopulo, aveau mare influență asupra țăranilor, Ch. V. Leonard mi-a oferit odată, la alegerile deputaților în Zemstvă, zece mii ruble, cîte una mde pentru fiecare secretar de voloste. Ca să nu se supere, eu am primit banii, dar după terminarea alegerilor i-am restituit «mulțu-riiită», •expliidindu-i că toți acești secretari sunt partizani fanatici ai lui N. Casso și deci deloc nu m-am putut apropia de ei».

M. R. Cozmopulo adaugă: «proprietarii străini și rusificați se purtau cu țăranii ca cu robii. Ei îi exploatau în mod barbar. Așa era,și Chiriac V. Leonard»...

Cheorghe Vasile Calmuțchi

Acesta era fiul latifundiarului Vasile Gh. Calmuțchi (1823— 1888), care fusese mareșal al nobilimii din județele Soroca și Iași (Bălți) între anii 1853—1856 și 1860—1863.

În afară de moșia Sîngereia din județul Bălți cu o suprafață de circa 9000 desetini, Vasile Gh, Calmuțchi mai avea moșia Corjeuții din județul Hotin, precum și două moșii în județele Dorohoi și Bo-

toșani.

—t—tv—

După afirmația doctorului C. Hîncu, Vasile Gh. Calmuțchi și-aagonisit moșiile în mod cinstit, mulțumită muncii neîntrerupte și priceperii în cultivarea pămînturilor sale.

Dar era foarte nenorocit în viața de familie, căci doi fii ai săi manifestau toate simptomele de degenerare: Unul diin ei, pare-se Mihail a fost internat într-o casă de sănătate, special-construită de tatăl său. Această casă se poate vedea și astăzi în curtea muzeului național din Chișinău, în colțul străzii Cuza-Vodă cu strada M. Ko- gălniceanu (Reni).

—

N. Casso se afla în bune relații cu bătrînul Vasile Gh. Calmuțchi, care sub influența sa, și-a testat în 1885 moșia Corjeuții, precum și moșiile din Moldova, Zemstvei gubernia!© basarabene, pentru nevoile culturale și filantropice ale Basarabiei, în special pentru construirea la Chișinău a unei Ac**atiemju** Agricole, precum șr pentru ajutorarea elevilor orfani din școlile României cu cîte 1000 lei anual⁵⁷. Iar moșia Sîngereia i-a testat-o fiului său Gheorhe, dar cu condiția ca, în caz că nu va avea copii, ea **va** trece tot **în** patrimoniul Zemstvei guberniale **pentru** aceleași scopuri.

⁵⁷Gh Bezviconi Româanismul fruntașilor Moldovei dintre Prut și Nistru sub stăpînirea străină.—' In Revista Fundațiilor Regale, nr. 8—9 din 1941, p. 510.

Din cauza aceasta, Gh. V. Cal mușcă hi toată viața sa, după moartea părintelui său, a nutrit sentimente de vrășmășie față de N. Casso.

Într-o adunare a Zemstvei din Bălți, el i-a atacat vehement pe N. Casso, învinuindu-i căi în calitate de mandatar ai Zemstvei, a cheltuit prea mulți bani pentru construcția Spitalului din Bălți.

N. Casso i-a răspuns:

— Deși spitalul a costat scump, dar e foarte bun și necesar. Nu pentru mine, ci pentru acești oameni, arătînd spre țărani deputați din Adunare. Dar d-ta personal ce lucru bun ai făcut pentru ei?

Gheorghe V. Calmuțchi era un egoist feroce, un om irascibil, impulsiv și îngiinfat, cu concepții învechite de stăpînitor de robi și uneori cu apucături sadice.

Nagaica⁵⁸ lui vînătorească dese ori se plimba pe spatele țăranilor din Sîngereia și mai ales a funcționarilor și servitorilor săi din curte și de pe moșie.

pu ispravnicii și comisarii de poliție (pristavi), cu medicii și veterinarii din circumscripția sa, precum și cu alți funcționari ai Statului și ai Zemstvei, el se purta prea puțin politicos, era fudul, înfumurat, și chiar brutal. Ii făcea o deosebită plăcere să-și bată joc de cei mici și slabi.

Cum era vînător pasionat și amator de cai frumoși de rasă, el avea la conacul său din Sîngereia, pentru îngrijirea copoilor, ogarilor, prepelicarilor și altor rase de cîini vînătorești, precum și a cailor săi, un spitălaș special, cu medic-veterinar și «feldșer» (sub- chirurg) veterinar. La cîinii săi Gh. V. Calmuțchi ținea mai mul

tdecît la «cîneri» și decît la toți servitorii din curte. Clinii lud aveau «apartamentele» lor foarte confortabile. Mîncarea lor se făcea după anumite rețete. (M. R. Cozmopulo).

Bătrînul Stanislav V. Kamenschi, avocatul său din Bălți, ne pp- vestea odată, că Gheorghe V. Calmuțchi comanda pentru cîinii săi, în fiecare an, la Londra vagoane întregi de galete speciale.

⁵⁸De la numele tribului tătăresc Nogai (N. R.)

Intr-o toamnă, fetița medicului său veterinar, căzînd de undeva și-a rupt o mîină. Tatăl ei i-a cerut lui Gh. V. Calmuțchi o căruță ca să o ducă la Bălți, la doctor, dar a fost refuzat. Atunci medicul veterinar a angajat o căruță țărănească și a plecat cu fetița la Bălți.

După înapoierea sa, vechilul moșiei împreună cu «ober-vizitiub», în urma ordinului stăpînului, l-au îmbătat «turtă», pînă la pierderea conștiinței, dar frizerul curții i-a ras jumătate de barbă, și apoi l-au aruncat peste fereastră.

În rezultat — proces penal de «sluțire» și civil de dezdăunare-
Gheorghe Calmuțchi, ca să scape de sentința judecătorească, i-a plătit veterinarului o sumă respectabilă și acesta, om sărac, a fost nevoit să stingă procesul.

Pentru caracteristica lui Gheorghe V. Calmuțchi, Dr. C. Hîncu; ne mai povestește și alt caz.

Seniorului de la Sîngereia îi plăcea foarte mult să joace biliard. Și el își închipuia că în acest joc este neîntrecut și /invincibil.. În realitate însă majoritatea partenerilor lui se lăsau bătuți, unii de frică, alții din interes și din alte motive.

Intr-o iarnă, cu ocazia unei sindrofii la conacul din Ciuciulea a lui Ion M. Buzni, mare latifundiar și mareșal al nobilimii bălțene, se adunaseră mai mulți musafiri, între cari și Gheorghe V. Calmuțchi. Acesta, angajat într-o partidă de biliard, este bătut, cîteva ori de-a rîndul, de medicul veterinar al Zemstvei județului Bălți.

Fierbînd de ciudă și necaz, că a fost bătut de un «pîrlit» de veterinar, care i-a zdruncinat reputația de «invincibil», Gheorghe V. Calmuțchi plătește partenerului, foarte amabil, suma pierdută, dar în același timp se gîndește cum să se răzbune contra «obrazniciei» lui.

La plecare,— era miezul nopții, — el îi propune veterinarului să-l ducă cu sania pînă la tîrgușorul Folești, unde acesta avea domiciliul și pe unde Calmuțchi trebuia să treacă în drumul său spre Sîngereia.

Veterinarul, fără să bănuiască ceva, primește invitația cu bucurie și recunoștință și se așază în sanie alături de «amabilul» Calmuțchi. Gerul se înăsprise. Bătea un vînt iute «de la rus» și drumurile erau troienite.

Peste vreo oră și ceva de la plecare, la o cotitură a drumului,
Calmuțchi poruncește vizitiului să oprească caii și roagă pe veterinar să aibă bunătatea de a se da jos din sanie și de a controla, dacă geamantanele de dinapoi stau bine. Îndată ce veterinarul a sărit din sanie, seniorul strigă vizitiului pe rusește: «vperiodl» (adică: marș înainte!). Telegarii au zmucit sania și veterinarul

arămas îngrozit în mijlocul drumului, supus primejdiei de a îngheța de frig, sau de a fi sfîșiat de haite de lupi...

Cazul acesta scandalos a provocat în tot județul Bălți o mare uimire și o adîncă indignare.

Avocatul S. V. Kamenschi ne povestea și un al treilea caz. Odată seniorul de la Sîngereia se supăraseră foc pe vechilul său, care era un armean cu numele Birar. Ca să-l pedepsească, a ordonat «bărbierului curții» și valetului său să-l lege cobză, să-i radă jumătate de cap, jumătate de barbă și o mustață.

Ordinul fiind executat întocmai, vechilul în chipul acesta este scos din locuința sa, condus cu muzică și alai pe ulițele satului și petrecut pîiă la hotarul domeniului.

Bineînțeles, Birar s-a plîns parchetului, a prezentat^ fotografia figurei sale sluțite și a arătat o serie de martori, cerînd în afară de pedepsirea vinovatului și o însemnată despăgubire. Calmuțchi a plătit 10.000 de ruble și jalba a fost retrasă. -

Gheorghe V. Calmuțchi trăia mai mult la Petersburg, unde grație meselor luculice ce dădea, făcuse o mulțime de cunoștințe. În cercurile miniștrilor, senatorilor și altor mari demnitari ruși.

Pentru a-i face pe aceștia să se simtă obligați față de el, Calmuțchi deseori îi invita la vînătorii organizate de el în Guvernă- mintul Oionețk, unde avea arendate peste o sută de mii de desetini de păduri și bălți.

Apoi, de Crăciun și Paște, precum și de ziua onomastică, Calmuțchi la toți cei puternici, dar cu salarii insuficiente, cum erau de pildă membrii Senatului (Curții de Casație), le trimitea de la moșie curcani, porci, cirlani, unt, butoaie cu vin, fructe și alte produse.

Gînd avocatul său Kamenschi îi pierdea cîte un proces, fie la tribunalul din Chișinău, fie la Curtea de Apel din Odessa, Gheorghe Calmuțchi îl ruga să ia toate măsurile, ca dosarul cu recursul să parvină cit mai repede la Senat, adăogind că «acolo procesul nu poate fi pierdut».

Gheorghe Calmuțchi era foarte nemulțumit de testamentul părintelui său și a intentat proces pentru anularea lui. Dar în 1912, înaintte de terminarea procesului, în urma morții subite a soției sale, el singur și-a pus capăt vieții cu un glonte de revolver.

Moartea sa nu a fost plînsă și jălită de nimeni. Cel puțin, țărani din Sîngereia n-au manifestat nici un semn de mîhnire.

Magnați de categoria lui Gheorghe V. Calmuțchi, erau pe atunci destui în Basarabia. Ei nu aveau alte idealuri, decât îmbogățirea grabnică și viața ușoară, fără griji și fără obligații.

Idealiști, poporaniști, naționaliști și sinceri democrați, sau mai bine demofili, ca N. Casso, se găseau foarte puțini. Ca mare vânător, Gh. V. Calmuțchi era cunoscut și în cercurile Curții Imperiale din Petersburg și adeseori era invitat la vânătoriile imperiale din «Belovejscaia Pușcea» (Lituania), singura regiune, »unde se mai găseau zimbri. (M. R. Cozmopulo)

.N. CASSO — AGRICULTOR

~~Una~~ din îndeletnicirile plăcute a lui N. Casso a fost agricultura. El ~~facea~~ agricultură în mare, pe câteva mii de desetini și în același ~~timp pe~~ diferite moșii.

i Partea curioasă a acestei îndeletniciri era faptul, că el purta gospodăria singur, fără administrator și fără vătafi știutori de carte.

Vătafii lui erau toți moldoveni: Vasile ~~Izvoreanu~~, -Aftemie ~~Eo~~, povici, Haralambie Prapor, Ion Bahmjiteanu, ~~Vasile Bălcăuteanu~~ și alții. Dintre ei numai Ion Bahmuteanu ~~era știutor "de~~ carte. Ei învățase la școala moldovenească din ~~Chișcăreni~~ ~~și apoi~~ urmăse școala ținută din Bălți.

Vătafii aceștia, cu subalternii lor, făceau toate însemnările și purtau toate socotelile moșilor, după vechiul obicei, pe răbojuri.

Judecătorul C. Crupoviatchin afirmă că pe mina acestor vătafi analfabeți, N. Casso își încredința «hergheliile de cai, turmele de oi, cirezile de vite cornute, sutele de pluguri și zecile de mașini de treier, de semănat, de secerat, de cosit» și că «toți cei, cari trăiau pe lângă cuconu Neculai», se îmbogățeau.

A. N. Krupenski mărturisește ~~că N. Casso purta o~~ gospodărie mare, «totdeauna după sistemul său propriu și ~~special~~, și din cauza aceasta s-a ruinat cu desăvîrșire» și ~~că~~ «țăranii ~~și răzășii~~ îl furau cît vroiau».

Inginerul A. D. Rozenbaum confirmă și el că vătafii lui N. Casso «îl furau fără nici o rușine», iar cel de la moșia Drochia, Gheor- ghe Grecul, în care N. Casso avea o deosebită încredere, la un moment potrivit și-a însușit suma de 80.000 ruble și a dispărut. |

La obiecțiunea făcută de Rozenbaum, că de ce nu ține administratori cu știință de carte, N. Casso i-ar fi răspuns: - "fa

— Știința de carte nu e o garanție a cinstei. Gheorghe Grecu m-a prădat cu 80.000

XI

ruble. Dacă însă aș fi avut un administrator cu știință de carte, acesta m-ar fi furat de trei ori cîte 80.000.

D-! Porfirie Fală spune că N. Casso nu avea încredere în administratori și vătafi cu știință de carte, pentru că aceștia, după părerea sa, în afară de alte cusururi, considerîndu-se «învățați», «nu văd cînd e soare și nu aud cînd e vînt».

Adeverința eliberată de N. Casso Domnului P. Fală în Februarie 1898, privitor la slujba ce a făcut în administrația moșilor lui, timp de un an de zile, purta pecetea de ceară roșie cu următoarea imagine: un plug cu doi boi, plugarul ținînd de coarnele

plugului și cu următoarea inscripție latină: fac et spera (adică: muncește și nădăjduiește).

D-na Olga Crușevan confirmă versiunea despre imaginea și inscripția de mai sus și adaugă că inscripția aceasta era o deviză a lui N. Casso, iar imaginea — un blazon, pe care el îl adaptase.

Bineînțeles, gospodăria întinsă a lui N. Casso, rămânând deseori fără «ochiul stăpînului», acesta fiind angajat într-o mulțime de treburi obștești, nu putea să meargă bine și trebuia să schiopăteze.

Din cauza aceasta, N. Casso a intrat în datorii mari și în cele din urmă a fost nevoit să ipotecheze moșia principală — Chișcă-renii.

Din actele de ipotecă, se vede că în 1896 N. Casso ipotechează Chișcărenii la Barica Agricolă a Nobilimii, pe termen de 66 ani, pentru suma de 950,000 ruble, iar cu un an înainte de moarte, adică în 1903, el ipotechează aceeași moșie surorii, sale Elena St. Donici și nevestei sale Smaranda D. Casso.

Și asta numai pentru a scăpa de datorii.

XII

CARACTERISTICA GENERALA A LUI N. CASSO

Activitatea neobosită a lui N. Casso, ca poporanist, filantrop și naționalist — unionist, ne dă dreptul să afirmăm cu toată convingerea că el s-a ridicat au mult deasupra mediului intelectualilor moldoveni contemporani, cum se ridică înalții și vîguroșii se-minceri deasupra tinerelor odrasle ale pădurii de stejar. • Ca poporanist, el a stăruit prin toate mijloacele să ridice masele țărănești moldovenești la o treaptă culturală și economică mai înaltă.

Ca naționalist, el toată viața a luptat să deștepte conștiința națională a acestor mase;

Ca filantrop, el a căutat să ajute pe țăranii și intelectualii moldoveni Mpsiți de mijloace, purtînd grija celor bolnavi și în suferință.

Ca unionist, N. Casso «visa», — cum zice guvernatorul general Kotzebue din Odessa, — să restabilească nația moldovenească în Basarabia, pentru «Unirea ei cu Moldova».

Ca naționalist și unionist, el a fost îndrumător al moldoveni-mii basarabene, arătîndu-i calea cea adevărată a mîntuirii naționale și în același timp un premergător al unioniștilor basarabeni din epoca revoluției din 1917, care la 27 martie 1918, prin votarea Unirii Basarabiei cu Patria Mamă-România, au realizat și visul său, pe care el nu a avut norocul să-l «vadă cu ochii».

Iată cum contemporanii îl apreciau și îl caracterizau pe N. " Casso.

D-l Ilie D. Todorovschi, fost sub regimul țarist judecător de pace la Folești și președinte al Congresului judecătoresc din Bălți, iar sub regimul românesc consilier la Curtea de Apel din Chișinău', mărturisește că N. Casso («a fost un dușman înverșunat a tot ce este rusesc»/ că el «totdeauna vorbea moldovenește, afară de cazuri oficiale», ca el a fost «un mare naționalist moldovean» și ciuta să grupeze în jurul său oameni cu aceleași concepții.

Avocatul Stanislav Kamenschi afirmă că N. Casso «evita societatea aristocrației locale rusificate», că el a fost «un moldovean ~~adevărat și~~ poporanist», că «a luptat pentru predare în școlile primare în limba moldovenească și a deschis pe cont propriu o școală moldovenească la Chișcăreni»; că «a fost un om dintr-o bucată și cu o voință nesdruncinată»; că a fost «foarte cult/fiind franțuz după cultură, iar inoldovan după suflet^ și că «creoea în viitorul liber al poporului românesc».

D-I Porfirie Fală atestă că N. Casso «osîndea tîlhăria și minciuna»; nu credea în cîltura rusă; îi considera pe ruși de «sălbatici» și avea convingerea că «rușii cu mintea lor au să se prăpădească».

Alexandru N. Krupenski constată că N. Casso «a fost dușman înverșunat a tot ce e rusesc»; «a fost un pasionat românoîl și poporanist»; «făcea mult bine țăranilor»; «totdeauna era în opoziție cu guvernul»; «a fost un om de o cinste cristalină»; «a învățat pe nepoatele sale Donici, fiicele Tui Gh Donici, să urască tot ce e rusesc», și «pe ruși îi considera ca pe o rasă inferioară și mîr-șavă».

Hristofor I. Clipa îl considera pe N. Casso ca pe «un dușman al biurocrației și ciuovnicimei ruse și al guvernului rus».

Inginerul A. D. Rozenbaum zice că N. Casso a lucrat pentru binele obștesc absolut dezinteresat și a fost «cu un cap mai sus decît mulți activiști contemporani, cari s-au distins pe tărîmul Zemstvei». -

Mihail Șerban îl consideră pe N. Casso ca pe «cea mai frumoasă amintire a tinereței sale și cel mai bun dintre oamenii aceluia timp».

E. S. Kenigsatz mărturisește că «apariția pe scena vieții locale a lui Nicolae Stepanovici Casso, persoană cu concepții occidentale... a creat o epocă întreagă. Figura lui impunătoare, vocea puternică și pătrunzătoare, precum și lupta hotărîtă contra bunului plac administrativ, au unit în jurul său un grup întreg de activiști locali, care toți s-au ridicat pentru apărarea intereselor populației băștinașe, precum și a tradițiilor locale. Energic, cu o rară capacitate de muncă, el transforma cuvîntul în faptă... Castelul lui N. Casso din Chișcăreni, spațios și mobilat frumos, cu o bogată bibliotecă, cu rari opere de artă, a deschis larg ușile sale și acolo s-a stabilit lozinca zilei:

«Unirea basarabenilor la muncă pentru Basarabia!»

Dr. C. P. Hîncu îi dă lui N. Casso următoarea caracteristică: «N. Casso, după structura minții sale, a fost un idealist și nu optimist; după concepțiile sale, filosof; după convingerile politice occidentale (zapadnic). Față de cei egali cu el, precum și

XI

față de cei inferiori, el era suflet deschis dragoste și mîngîiere, iar față de cei de sus — închis, rezervă ierarhică, suspiciune și oficialitate».

Tot Dr. C. Hîncu ajirmă că N. Casso niciodată nu a vroit să primească decorații ce i le oferea guvernul rus.

După cum s-a văzut mai sus, N. Casso a avut curajul să intre membru în societatea «Junimea» de la Iași, să ajute această societate și să-i cumpere o tipografie.

Tot după cum am arătat mai sus, el pentru introducerea concepțiilor sale în viață, a trebuit să sufere insulte, să suporte «vizite» și anchete jandarmărești, să fie dat pe nedrept judecății disciplinare și să fie pedepsit cu avertisment, ceea ce pentru un mareșal al nobilimii, cum era el, însemna mult.

În fine, Nicolae N. Gafenco e de părere că «figura lui Nicolae Stepanovici Casso și viața lui constituie în istoria Basarabiei o pagină întreagă, originală și excepțională. În galeria portretelor basarabene din trecut, zice Gafenco, portretul lui Casso este unul din cele mai originale și mai strălucitoare, cari sunt create dintr-o singură bucată».

Într-adevăr, din cercetările ce s-au făcut asupra vieții și activității lui N. Casso, reiese că a fost o ființă multilaterală și a avut o mulțime de calități mari. A fost cult. A fost bun și drept. A avut orizonturi largi. Și-a creat, planuri de activitate extrem de curajoase. Și-a iubit poporul. A fost milos față de animale. A admirat natura și îndeosebi florile. I-a plăcut muzica, în special cea națională. Dar mai presus de toate, a fost un patriot desăvârșit, intransigent și neîntrecut.

A visat unirea Basarabiei cu România. A muncit pentru realizarea acestui vis. Pentru el și-a riscat libertatea și viața.

XIII

RETRAGEREA DIN VIAȚA PUBLICĂ ȘI MOARTEA LUI N. CASSO

Cu suirea pe tron a țarului Alexandru III (1881), începe în Basarabia, ca și de altfel și în restul Rusiei, o reacție politică grozavă.

Rusificatorii Basarabiei, trimiși de la centru «ca specialiști în materie, cum era de pildă episcopul Pavel Lebedev (1871—1882), își dezvoltă activitatea lor nefastă cu o deosebită osîrdie.

Drepturile și atribuțiile Zemstvei sunt reduse la minimum. Limba moldovenească nu se mai predă nici într-o școală. Textul moldovenesc, paralel cu cel rusesc, al revistei bisericești «Chișinevschia Eparhialnia Vedomosti» (Monitorul Eparhiei Chișinăului) este suspendat.

Episcopul Pavel Lebedev înființează în bisericele moldovenești! de la sate, așa-zisa «strană rusească», iar la mănăstirile noastre— școli slavonești, obligînd pe călugări să officieze slujba divină și în limba slavonească⁵⁹.

~~Același episcop~~ Pavel Lebedev, în zelul lui antiromânesc și ~~antierestinesc~~, ajunge pînă acolo, că desființează 330 biserici ~~moldovenești în~~ Eparhia Basarabiei, pentru motivul că nu se găsea ~~nimeni care~~ să slujească în ele slavonește, iar după aceasta recurge la următoarea faptă monstruoasă: Sub pretext că în cărțile ~~bisericești~~ moldovenești tipărite cu chirilică, s-ar fi strecurat eresuri, el retrage aceste cărți din bisericele basarabene și 7 ani de-a rîndul încălzește cu ele sobele mitropoliei sale⁶⁴.

Clericii basarabeni cari îndrăzneau să nu asculte de poruncile episcopului, erau supuși diferitelor canoane și în cele din urmă chiar exilați din Basarabia. Astfel au fost surghiuniți la Pscov, Minsk, Lutsk, Simferopol și aiurea clericii basarabeni: Vasile Zub- cu, Ion Untu, Dimitrie Tiutiunari, Ioan Popovici, Grigore Galin și alții, pentru că nu înțelegeau, cum spune profesorul și academicianul Ion Nistor, să se lepede de limba lor strămoșească, ca Iuda de Hristos⁶⁵.

⁵⁹ N. Zozulin. Scurta schiță istorică a Basarabiei. În «Basarabia» lui P. A. Crușevan. Moscova, 1903, pag. 141.

În 1892, se introduce și în Basarabia instituția reacționară a așa-zișilor «Zemskie Nacialnici», numiți de la centru dintre ofițeri retrași din armată, adeseori oameni fără suficientă cultură și complectamente străini de interesele locale.

Acești Zemski-Nacialnici, în afară de funcții administrative, aveau și atribuții judecătorești.

Instituția aceasta, care a lăsat în Basarabia, afară de foarte mici exceptai, amintiri triste, a trebuit să înlocuiască pe judecătorii de pace, care erau aleși de Adunările Zemstvei dintre oăfrientii locali, cu studii superioare și cari, după desființarea lor, au lăsat în sî- nul moldovenimii noastre regrete unanime.

Din cauza atmosferei prea încărcate, creată de politica reacționară și rusificatoare, continuarea în Basarabia a oricărei activități naționale moldovenești devine absolut imposibilă.

Boierimea moldovenească din județul Bălți, a fost în parte rii-; s'ificată, iar în parte deprimată și terorizată de noul regim rus. În contra lui N. Casso se creează o «opozitie puternică» anti-mol- dovenească, în frunte cu rusnaaul Petre Nicolaevici Kișinschi.

În 1896, N. Casso retrăgîndu-se din fruntea nobilimii județene a Bălților, în locul său este «ales» acest rusnac Kișinschi, venetic, «fost cornet în garda imperială»⁸⁶.

«La sfîrșitul vieții sale, zice Stanislav V. Kamenschi, N. Casso nu a mai putut suporta desființarea instituției judecătorilor de pace, nici tendința crescîndă de rusificare și a plecat pentru restul vieții la Paris, unde a și-murit, însă, pînă la moarte nu a întrerupt legătura cu țara sa natală».

; u N. N. Durnovo. Politica panslavistă rusă în Orientul ortodox și în **Rusia**, Moscova, 1908, pag. 7.

⁸⁵ I. Nistor. Istoria Basarabiei, Cernăuți, 1923, p. 332.

^M Vezi a) Scrisoarea lui A. N. Krupenski către P. V. Sinadino, la p. 38; și b) A. N. Krupenski. Scurtă schiță asupra boierimii basarabene, Peteri* burg, 1912, p. 28.

Același lucru îl confirmă și Ilie D. Todorovschi care mărturisește că «cu introducerea în Basarabia a instituției «Zemskie-Nacial- nici» (1892), N. Casso a început să se răcească pentru «activitatea obștească, iar de la 1896 s-a retras cu totul din viața publică».

XI

Durerea naționaliștilor moldoveni trebuie să fi fost nemărginită, cînd în Basarabia, la posturile de comandă, în locul fruntașilor băștinași: Râșcanu, Brăesou, Dimitriu, Chiruș, Bașotă, Sturdza, Balș, Bodescu, Ghica, Cheșcu, Rosseti, Donici, M/illo, Bantăș, Bogdan, Catargi.: Casso etc., apar renegații și veneticii ca Krupenschi, Chișinschi, Ianușevici (armean), Dolivo-Dobrovolschi (polon), Pleșcov (rus), Derojinschi, Iaroșevici, Sviatopolk-Mirski, Pi- sarjevski, Olșevschi, Brjovovschi, Dobrograev (rus), Lalevici (rus), Poncet (francez) etc., etc., care susținînd în provincia noastră politica centrului de deznaționalizare și rusificare, nici nu vroiau să audă de suferințele, interesele și aspirațiunile naționale ale moldovenimii băștinașe.

Din nefericire, durerea aceasta n-a fost vindecată nici pînă astăzi.

Este interesant de cunoscut proporția între nobilii băștinași moldoveni și cei străini.

Din lista familiilor boierești (nobili), pe care le găsim înscrise în cartea genealogică a nobililor basarabeni din 1912, adică la împlinirea unui secol de stăpînire rusească în provincia dintre Prut și Nistru, listă publicată de Alexandru N. Crupenschi în cartea sa: «Scurtă schiță asupra boierimii basarabene» (Petersburg 1912, plus 149 anexe), reiese:

a) Că totalul familiilor boierești, înscrise în cartea dvorenească în 1912 era de . . . : 468:

b) că din totalul acesta, familii moldovenești erau . 195.

c) că numărul familiilor nemoldovenești era . . . 273.

Deci, în 1912, nobilimea Basarabiei, în majoritate zdrobitoare, era străină de neamul nostru.

Cele mai multe familii străine erau venite din guberniile: Po- dolia, Volinia, Cherson. Dar mai erau și din guberniile: Varșovia, Kiev, Grodno, Minsk, Vitebsc, Pscov, Moscova, Cernigov, Caluga, Smolensk, Charcov, Cazan, Curse, Costroma, Petersburg, Tiflis (Cobiev), Tuia, etc., șf erau familii venite și din Grecia, Olanda, Polonia, Estlanda și Liflanda.

Trebuie să notăm că familiile moldovenești rusificate, ca Boda- riov, Ianov, Greculov, Crupenschi, Lașcov, Munteanov, Feodosi- ev etc., nu le-am considerat ca străine, și că dintre cele străine erau foarte multe polone. • x'

După amintirile doctorului C. P. Hîncu, N. Casso care suferea de boală de inimă, de ficat, astmă și insomnie, în urma consil'ului doctorilor, a plecat la Paris în 1903. La Paris el s-a făcut ceva mai bine, însă peste un an bolile l-au doborât

.După moartea sa, soția lui Smaranda D. Casso, zdoribită de durere, s-a înapoiat la Chișcăreni. «Aici, zice Dr. Hîncu, prin casa ~~spatioasă rămasă~~ orfană, prin verandele casei și prin imensul parc, ~~ea se strecura ea o~~ umbră. În disperare și suferind de nostalgie, ~~ea s-a aruncat~~ dintr-o fereastră a etajului în veranda centrală, dar ~~s-a ales~~ numai cu fracturarea unei mini și cu câteva leziuni».

~~După~~ cum se vede din raportul viceconsulului rus din Cairo din ~~6-aprilie~~ 1913 No. 341, Smaranda D. Casso moare subit în timpul ~~unei~~ călătorii în Egipt, în preajma piramelor, lângă Cairo, la 23 ~~Martie~~ 1913⁶⁰.

După moartea lui N. Casso, Zemstva din Bălți a hotărît, pentru cinstirea memoriei sale, să i se atîrne cîte un portret al său la spitalele din Bălți și Flămînzei.

În 1921, portretul său din spitalul Bălți, sub pretext că «e al unui rus bărbos», în urma dispoziției medicului șef al spitalului, a fost aruncat în pod.

La intervenția Subcomisiunii parlamentare însărcinată, sub guvernul Generalului Averescu, cu o anchetă în județul Bălți, din care subcomisiune făcea parte și autorul acestui studiu, greșeala medicului-șef a fost reparată și portretul marelui nostru naționalist a fost repus la locul său.

Dar datoria posterității este de a-și dovedi recunoștința față de N. Casso într-o formă mai corespunzătoare cu meritele sale.

N. Casso a fost înmormîntat la cimitirul «Père Lachaise» din Paris.

Autorul acestui studiu, care în 1920 se găsea la Conferința de Pace, în calitate de delegat al Basarabiei, a vizitat mormîntul lui N. Casso și a fost adînc impresionat de următoarea inscripție scurtă în limba română, inscripție gravată pe o placă de marmoră de un roșu închis, așezată pe mormînt:

«NICOLAE CASSO născut
în Basarabia la 1839 răposat în
Paris la 1904»

t I

Placa are săpată la mijloc și o cruce, iar mormîntul este împrejmuit cu un modest grilaj de fier.

Rămășițele pămîntești ale Smarandei D. Casso au . fost transportate, cu ajutorul D-rei Zinaide S. Kiradanian, însoțitoarea ei, la Paris și aici îninormîntate de către familia Gh. Donici, alături de ale soțului.

Fie-le țărîna ușoară și amintirea lor binecuvîntată din neam în neam!

IOAN Peliva

nCUPRINSUL

Cuvînt înainte șf lucrările pe
"bată cărora s-â alcătuit
biografia lui - N. Șt: Casso ■
' ' " 7 246

I. Originea etnică a lui. N. Cășso. De.^unțurile. lui Egor Pavlovici (Pa-naitovici). Leonard. `Cșvâ despre feon Arfstide Casscj? s	251
II. Data și locul jiaș teri i. 1 uiv N. Cpsq, Studiile. Situația materială	255
III. In serviciul Statului și..în •.pos uri^âorifiGe	257
IV. Introducerea Zemstvel în Basarabia K%	258
V. Inriurirea Zemstvei asupra ^ții^lo^le^basarabene	
259 g VI. Nicolae Șt. Casso pppQrajiist, 261	
VII. Nicolae Șt. Casso filantrop	
VIII. Nicolae Șt. Casso^atjpn^ist-iityoHÎs^LegatuiMle lui cu V. Pogdr și eu «Junimea» de la fa și. înființarea școlilor moldovenești. Respectarea datinelor și obiceiurilor vechi moldovenești. N. Caso în cearcă în 1863 să organizeze o rebeliune în contra jugului moscovit. N. Casso în fruntea Partidului Moldovenesc din ținutul Bălți, încurajarea intelectualilor moldoveni. N. Casso evită societatea rușilor și rusificaților. în casa sa nu se vorbește rusește. Renatul A. N. Krupenski despre N. Șt. Casso. Un adaos al d-nei Olga Cru-șevan	266
IX. Adversarii și prietenii lui N. Șt. Casso	279
X. Contemporanii lui N. Și Casso: Chiriac V. Leonard și Egor V. Kalmutzchi 283	
XI. N. Ș. Casso, agricultor. Devizia lui; «Fac et spera»	292
XII. Caracteristica generală a lui N. Șt. Casso	293

XIII. Retragerea

din viața publică și moartea lui N. Șt. Casso.

²⁹⁵Gheorghe
Bezviconi

PROFILU
RI DE
IERI

O ut2»»CC.-s.

P R
O
F
I
L

U
R
I

D
E

-
I
E
R
I

-
S
I

-
D
E

-

-
A
Z
I

- ART.COIF -DOI
«JUNIMIȘTI» DIN
BASARABIA

Sunt 80 de ani de când, la Iași, a luat ființă societatea literară «Junimea». Cîțiva prieteni, strînși la Vasile Pogor, au hotărît să continue ședințele lor săptămînale. Aici erau: Titu Maiorescu, Pet- tre Carp, Iacob Negruzzi, Teodor Rosetti și alții. Numele societății: «Junimea» 1-a găsit Teodor Rosetti, iar principiul intrării în societate a membrilor noi 1-a stabilit Vasile Pogor:

«Entre qui veut, reste qui peut».

Călăuza discuțiilor era spiritul critic maioreșcean. Ion Creangă și Mihail Eminescu au trezit, aici în societate, prin lectura operelor lor, o admirație vie. Nicu Gane, Caragiale, Gheorghe Panu, A. D. Xenopol, Lambrior, Slavici, Alexandru Philippide, A. C. Cuza și mulți alții au trecut prin «Junimea», care a lăsat o urmă neștearsă; în trecutul cultural și politic al țării noastre.

S-a scris și s-a vorbit despre «Junimea» și rolul ei însemnat în propășirea vieții intelectuale, dar aproape nu se cunoaște deloc legătura acestei societăți cu Românii de dincolo de Prut, din Basarabia. Și totuși, aceste legături au fost și au lăsat urme în propășirea Basarabiei.

O viață patriarhală se desfășura la conacul de altădată al boierului basarabean, care asculta cu lacrimi în ochi, pe lăutarul Le- miș, venit din vechea Moldovă. Nunțile lui Petre Keșco cu Profirița Sturdza, sau a lui Nicolae Ghica cu Teresa Russo, strîngeau întreaga Moldovă, de pe amîndouă malurile Prutului. Frații Români se întrevedeau și la bine și la rău. Iașii aproape un secol întreg s-au menținut ca centru al țării despărțite.⁶¹ Proprietățile de pămînt, le- găturile de sînge, corespondența, procesele, chiar și molimile, de- terminau emigrări și relații, precum, de pildă, holera din 1848, povestită de Iacob Negruzzi în amintirile de la «Junimea», cînd el colinda moșiile basarabene ale rudeniei sale, Ion Strajescu și Ma- nolache Negruzzi.

Moșierii basarabeni adeseori veneau la Iași, trăgînd la hotelul Binder. Mulți din acești boieri, Donici, Bantîș, Casso, Ecsarhu, Hartingh, Crăciunescu, au vizitat casele

⁶¹ A se cerceta știrile despre cei intrați și plecați din Eșii, ce le publică de la 1839 «Albina Românească»; de altfel, acest ziar ieșan arată un preț special al abonamentului anual: «deux roubles en argentpousla Bessarabie». După mărturia călătorului Kohl, la 1838 Iorgu Balș Iancu Sturdza, Catinca Ghica și alți boieri din Chișinău primesc ziarele din Iași.

lui Vasile Pogor, ginerele lui Scarlat Hartingh din Basarabia. Doi dintre ei au și lăsat urme

în privința participării lor la viața culturală a «Junimii». E vorba de *Nicolae Casso* și *Dimltrie Crăciunescu*.

-v Tatăl lui Nicolae Casso, Ștefan, a venit în Basarabia la 1823. ~~Era~~ un căminar moldovean, dintr-o familie de Români macedoneni. Căsătorit cu fata sârdarului Panait Leonard, Ștefan Casso a ajuns proprietar al câtorva moșii, pe care le administra cu multă pricepere. El a avut trei feciori și o fiică, Elena, lipsită de frumusețe sau alt farmec, decât o zestre considerabilă pentru a găsi un soț bun, pe moșierul Gheorghe Donici.

Nicolae Casso s-a născut la 10 Mai 1839, la moșia Ciutulești, cuibul familiei Casso, din ținutul Soroca. Ca și fratele său, Aristi- de, el și-a făcut studiile la colegiul «Richelieu» din Odessa, apoi a călătorit în străinătate. Obiectele de predilecție i-au fost cultura franceză și filosofia.

Fratele mai mare. Constantin Casso, era conducătorul spiritual al tineretului basarabean. «Doctor în legi»— cum scrie pe mormîn- tul lui din Ciutulești — desigur și el cu studiile făcute în Occident, Constantin și-a părăsit prietenii, murind la 1862, în vîrstă de 25 ani neîmpliniți.

Celălalt frate al «junimistului» Nicolae, Aristide, tatăl ilustrului savant și ministru Leon Casso, și-a petrecut viața mai mult în călătorii și ospățuri, încît rolul de conducere al cenaclului tinerilor fruntași ba^arabeni a trecut lui Nicolae Casso și verilor săi, Pavel și Petre Leonard. Momentul vieții naționale a basarabenilor era destul de important încît apariția acestor îndrumători ai noii mentalități regionale n-a putut să treacă neobservată în întreaga dezvoltare a Basarabiei. Constantin Cristî, un prieten al lui Casso, a cerut ia 1862 aprobarea pentru deschiderea unei tipografii românești la Chișinău, publicistul Gheorghe Gore — pentru publicarea unui ziar moldovenesc, Casso și Cristî — pentru scoaterea unei reviste moldovenești, iar nobilimea basarabeană propunea să se predea la liceu studiile naționale.

Cînd, în timpul revoltei Polonilor, oficialitatea basarabeană ținea să exprime omagiile supuse Suveranului, la începutul anului 1863 general-

gubernatorul Odesei a fost înștiințat de piedicile puse de un grup de opoziție a partidului boieresc, «care visează să restabilească naționalitatea Moldovenească în Basarabia, în vederea împrejurărilor ce ar prezenta nației dreptul de a cere unirea cu Moldova». În fruntea acestui partid ar fi stat: frații Cotru- fă, Casso, Cristi, și Constantin Kazimir, împreună cu feciorul său, student (Petre Kazimir, din Milești).

În mijlocul acestor frământări, lui Casso îi revenea un rol important. El finca legătura stinsă cu literații din Iași, mai cu seamă •cu cnaclul literar «Junimea», în care a intrat ca membru activ. Era prietenul lui Vasile Pogor, al moșierilor basarabeni Donici și Ban- țig care, stabilindu-se la conacurile lor îndepărtate, prin cătunele Basarabiei, rămăneau feriți de cultura străină, așadar — adevăra- ii păstrători ai moldovenismului. Despre Nicolae Casso amintește

Iacob Negruzzi, în *Amintirile* sale.

Tot Negruzzi scrie la 17 Septembrie 1865, lui Alexandru Grego- riady- Bonachi, că guvernul rus i-a interzis lui Casso să instaleze la Chișinău tipografia adusă din Paris, pe care el a donat-o Societății. Iar în ciornele lui Titu Maiorescu, la «venitu extraordinar la «Junimea» (Octombrie 1865— Aprilie 1866), aflăm și una din donațiile «D-lui Casso» —100 lei. Vasile Pogor, însurat cu Elena Hartingh, îi era chiar rudă lui Casso care s-a căsătorit cu Smaran- da Bantîș.

/Lui Nicolae Casso i se zicea: «Filosoful din Chișcăreni». La conacul lui se vorbea numai românește, iar guvernatorul Basarbiei însuși a plecat de acolo cu o impresie neplăcută. Într-o casă mare, în stil moldovenesc, locuia acest om original, îmbrăcat uneori chiar vara într-o șubă de lupi, privind de pe o movilă, special ridicată de țărani în timpul unei foamete, la Moldova, ce se zărea în depărtare, dincolo de Prut.

Lui Casso îi datorăm dezvoltarea culturii românești în masele largi ale poporului basarabean, prin funcționar/i neînsemnați și intelectuali mici, care au avut însă un rol important în crearea unui curent național. Pe moșia sa, în județul Bălți, pentru creșterea acestor Români, el a încercat să înființeze o școală profesională moldovenească, pornită întrucitva în ritmul principiilor lui J. J. Rous- seu. Pe lângă biblioteca extrem de rară,— deși nu citea nimic, ca să nu-și dăuneze originalitatea gândirii, — a strâns colecții importante și prețioase, căutînd mereu să fie de folos Moldovenilor. În viața obștească era stăpîn pe județul Bălți. Fiind un admirator al medicinei, el a fondat spitalele din Bălți și Flămînzei, înzestrîndu-le în felul sanatoriilor moderne din Apus. Era ajutat de Grigore Olșevski, președintele zemstvei, și de medicul Calistrat Hîncu. Se zice, cînd Casso își

netezea barba cu batista în adunările zemstvei, orice proiect trecea, iar când își ștergea nasul — cădea. Așa erau vremurile acelea arhaice.

În județul Bălți, vechiul ținut Iași, încă de la socrul lui Casso, „Dimitrie Bantiș, familia lor stăpînea cadrele nobilimii. După Mihă- iță Hasnq/ș, pînă la moarte, ca mareșal al județului a fost ales cumnatul lui Casso, Gheorghe Bantiș, urmîndu-i în acest post Casso însuși. S-a întîmplat însă că guvernatorul, deși om foarte pașnic, amenința să nu-l mai confirme, iar nobilimea era revoltată împotriva unui «factotum» al lui Casso, un oarecare Șciucă. Așa a mers pînă la 1896, cînd, după ce toți i-au strîns mîna și i-au promis sprijinul, l-au trîntit la alegeri, dînd votul adversarului său personal, Kișinski, de altfel, nepotul său de vară.

Mîhnirea boierului a fost fără margini. Preocupat de cultură, el nu s-a îndeletnicit ca moșier-agricultor, deși stăpînea vreo 12.000 hectare de pămînt, la Chișcăreni, Hîjdieni, Terebna și Pravila de Jos. Indignat profund de nerecunoștința celor din jurul său, Casso a plecat în străinătate și nu s-a mai întors. A murit la Paris, la 1904. Numai bătrîni îi mai aduceau aminte de acest boier, Român fără pereche, cu barba mare și haine ciudate, care în adevăr merita porecla de «Filosof din Chișcăreni»

²⁵ E. C. Kenigsatz. Ce îmi aduc aminte eu despre N. Casso. Chișinău, 1926 (Manuseris).

»> **Porfirie Fală. Despre N. Casso**, Butești (Bălți), 1922.

⁵³ Nu cumva d-na E. Rădăuțanu confundă pe Butovici cu C. F. Bulatovici, care fusese mai înainte profesor de limba moldovenească la școala ținută din Bălți (Vezi: Cărțulia comemorativă a Oblastei Basarabiei pe 1862, p. 259).

⁶⁶ **Dr. I. Șerban, după terminarea facultății de medicină la Kiev, a fost trimis de M. V. Stroescu pe contul său la Paris, unde timp de 4 ani s-a specializat în chirurgie. -Apoi a fost șeful spitalului lui Al V. Stroescu din Bekir-Stolniceni.**

IX

ADVERSARII ȘI PRIETENII LUI N. S. CASSO

Activitatea lui N. S. Casso, desfășurată pe atîtea tărîmuri și IBS'N nîfestată într-atîtea direcții, l-au făcut foarte popular, mai ales în masele largi ale țăranilor, răzășilor, mazîlilor și funcționarilor moldoveni.

Cei care au căpătat vreun sfat sau vreun ajutor de la N. Casso, nu puteau să nu țină la el, să nu l respecte, să nu-l iubească La ajutorul și protecția lui N. Casso, zice doctorul Hincu. recurgeau chiar și ispravnicii locali. însemnătatea lui în ochii mulțimii